

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «Образ «сусіда» у шкільних підручниках з історії України»

Виконала: студентка IV курсу

групи ІС-42

денної форми навчання

спеціальності 032 «історія та археологія»

Суворова Ірина Сергіївна

Керівник: к.і.н., доцент

Захарченко Євген Юрійович

Рецензент: к.і.н., доцент

Любавський Роман Геннадійович

Харків – 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Образ кримських татар на сторінках сучасних українських підручників з історії України.....	12
1.1. Відображення кримських татар у шкільних підручниках до Революції гідності.....	12
1.2. Відображення кримських татар у шкільних підручниках після Революції гідності.....	20
Розділ II. Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії України.....	31
2.1. Репрезентація образу росіян та Росії у шкільних підручниках до Революції гідності.....	31
2.2. Репрезентація образу росіян та Росії у шкільних підручниках після Революції гідності.....	41
Розділ III. Образ Польщі та поляків на сторінках сучасних українських підручників з історії України.....	51
3.1. Репрезентація образу Польщі та поляків у шкільних підручниках до Революції гідності.....	51
3.2. Репрезентація образу Польщі та поляків у шкільних підручниках після Революції гідності.....	57
Висновок.....	63
Список використаних джерел і літератури.....	65

ВСТУП

Однією з головних складових сильної, незалежної та стабільної держави є сформована національна ідентичність, основа якої – це колективне уявлення про спільне минуле: традиції, сумісну територію, спільних предків, героїв тощо. Важливим інструментом впровадження об'єднуючих елементів у суспільство є історична політика, яка характеризується цілеспрямованим використанням історії з метою впровадження дискурсів і систем лояльностей, потрібних і вигідних державній владі, при цьому вона стосується як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Формувати національну ідентичність варто починати ще з дитинства – шкільних років, саме тоді, коли відбувається формування світогляду юного покоління. У даному контексті важливу роль відіграє шкільний урок з історії, а головним його знаряддям є підручник. Саме в посібнику автори закладають у розум дітей колективне уявлення про спільне минуле, сприяють процесам національної ідентифікації, а також створюють образ «сусіда», що є важливим елементом сприйняття світу та місця України в ньому. Специфікою перших українських підручників є радикальний поділ світу на своїх та чужих, що пояснюється тогочасними викликами. Українська влада бажала позбутися нав'язуваної радянським досвідом тенденції створення спільної української та російської історіографії. Найпростішим виходом було створити певну систему – шаблон, у котрому все, що не підтримувало його – банально ігнорувалося авторами. Тому цілком очевидним стає факт неякісної історичної освіти перших поколінь школярів незалежної України.

Також фактом є наявність складної історії взаємин України зі своїми сусідами, що можна пояснити наявністю тісного спільного минулого. Це минуле може по-різному інтерпретуватись в національних історіографіях, та змінюватись в залежності від історичних обставин, а його оцінки та трактування безпосередньо транслуються і в шкільних підручниках. Так,

наприклад, після розпаду Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності, ідейна концепція «братніх народів» продовжила своє існування. Але Революція гідності та збройна агресія Російської Федерації внесли корективи в уявлення українців про свою державу, політику, своє минуле і свою незалежність. Дані події вплинули на формування нової політичної ідентичності нашого народу, що не могло не відобразитись і на міжнародних відносинах та сфері освіти.

Наразі українське суспільство стикається з проблемою сприйняття своєї національної ідентичності та переживає активні процеси європейської інтеграції. У цьому контексті дослідження образу «сусідів» на сторінках сучасних українських підручників може допомогти українцям сформулювати об'єктивне уявлення про своє минуле, визначити свою національну та культурну ідентичність, спрямувати сили на розвиток міжнародних відносин. Також частою практикою є присвоєння «чужими» сусідськими культурами «нашого» як «свого». Саме тому є важливим дотримання толерантності щодо дослідження долі польської, російської, єврейської та інших національних меншин в Україні. Важливим залишається і налагодження відносин із сусідніми народами та країнами, а також формування екологічного ставлення до них, проєктування подальших відносин на міждержавному, культурному, економічному, громадському рівнях, що і обумовлює **актуальність** даної роботи.

Об'єктом дослідження виступає образ країн-сусідів у шкільних підручниках з історії України. Варто зауважити, що для дослідження було взято до уваги даних сусідів: поляків, росіян і кримських татар. Дане рішення пояснюється необхідністю обмеження обсягу дослідження для забезпечення його глибини та ґрунтовності. Зменшення вибірки дозволяє детальніше проаналізувати механізми формування та репрезентації образів цих сусідів у шкільних підручниках. Водночас актуальність даної теми не викликає сумнівів, що дає підстави для проведення подальшого більш масштабного дослідження.

Предметом є механізми та способи репрезентації відносин України і українців зі своїми сусідами, конструювання їх стереотипних рис у наративах українських підручників з історії.

Хронологічні межі охоплюють період незалежності України, а саме від 1991 р. – здобуття Україною незалежності та появи перших підручників, по 2022 р. – початок повномасштабної війни з Російською Федерацією.

Територіальні межі роботи – це територія України в кордонах 2022 р. Саме на цій території в обігу і користуванні перебувають основні українські підручники з історії, національний державний наратив для шкільної програми сконструйовано саме для функціонування в цих межах.

Історіографія дослідження представлена кількома групами робіт, що можна класифікувати за предметно-проблемним принципом, а саме: праці з вивчення українських міждержавних відносин, праці з визначення образу «іншого» у шкільних підручниках, праці присвячені аналізу та вивченню шкільних підручників, праці з дослідження української історичної політики та студій пам'яті. Значну частину роботи становлять праці присвячені дослідженню культури пам'яті та історичної політики, серед яких можна відзначити роботи Г. Касьянова «Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять»¹ та «Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір»², у яких історик проводить аналіз основної проблеми історичної епістемології – взаємодії пам'яті та історії. Варто відзначити його роботу щодо опису тенденцій розвитку даної галузі вітчизняних сучасних досліджень, аналізу найбільш відомих визначень «історичної пам'яті» й «історичної політики», розгляду їхньої інтелектуальної генеалогії. Також слід зазначити про працю Ю. Шаповал, Л. Нагорної, О. Бойко «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід»³, у якій

¹Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. // Український історичний журнал. 2016. №2 С.118-137.

² Касьянов Г. Історична політика 1990-х – поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір. // Україна Модерна. 21/2014 С. 135-159.

³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. 598 с.

автори звертають увагу на проблему відсутності в Україні єдиного ціннісного та символічного простору, що зумовлює постійну кризу ідентичності. Крім того, у роботі аналізуються шляхи запобігання ескалації конфліктів пам'яті та подальшого розколу символічного простору.

Великий масив історіографії дослідження займають роботи з визначення образу «іншого» у шкільних підручниках, серед яких можна виділити «Образ сусіда в наших підручниках з історії»¹ Н. Яковенко, «Образ «іншого»: репрезентація історії України в російських підручниках»² С. Батуріної, «Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських шкільних підручниках з історії»³ М. Мудрого, «Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії (2000 – 2012 рр.)»⁴ П. Артимишина. Н. Яковенко окреслює найпоширеніші стереотипи на рахунок держав-сусідів, що можна зустріти в шкільних підручниках, а також причини їх виникнення. С. Батуріна в свою чергу проаналізувала репрезентацію української історії в російських підручниках, та охарактеризувала основні тенденції та стереотипи її висвітлення. Роботи М. Мудрого та П. Артимишина більш вузько спрямовані та зосередженні на аналізі репрезентації образу певного народу/народів, що дає змогу більш детально проаналізувати ключові сюжети бачення України у контексті відносин із країнами-сусідами у навчальних виданнях. Також слід зазначити роботу С. І. Посохова ««Свої», «чужі», «інші»: проблеми та перспективи імагології»⁵, у якій приділяється достатньо уваги розвитку імагології, міждисциплінарного напрямку дослідження, який характеризується вивченням сукупності процесів формування та функціонування етнічних

¹ Яковенко Н. Образ сусіда в наших підручниках з історії/Історія та правознавство. // Науково-методичний журнал. 2005. N34/36.

² Батуріна С. С. Образ "іншого": репрезентація історії України в російських підручниках. // Харківський історіографічний збірник. 2017. Вип. 16.

³ Мудрий М. Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських шкільних підручниках з історії. // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszów, 2000; Серета В. Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні та Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Харків, 2003. С.270–276.

⁴ Артимишин П. І. Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії (2000 – 2012 рр.). // Новітня доба. - 2014. Вип. 2. С. 76-97.

⁵ Посохов, С. І. 2017. «СВОЇ», «ЧУЖІ», «ІНШІ»: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМАГОЛОГІЇ. // Харківський історіографічний збірник, 15, 28-42.

уявлень, що є важливим для аналізу образів сусідніх народів у шкільних підручниках. Також варто згадати роботу В. Іващенко, В. Кулікова «Зображення в підручниках з історії України для старших класів: досвід контент-аналізу»¹, Г. Касьянова, П. Полянського, І. Гирича «Підручник з історії: проблеми толерантності. Методичний посібник для авторів та редакторів видавництв»².

Щодо напрямку вивчення українських міждержавних відносин можна виділити таких дослідників як К. Кондтратюк, О. Митрофанова, О. Білобровець, Н. Чорну. Також варто зазначити праці Л. Зашкільняка: «Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. В: Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.»³ та «Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість»⁴. Український історик проводить дослідження стосовно пошуку можливих варіантів проведення українсько-польських діалогів на початку Другої світової війни, висвітлює ключові дискусії щодо українського питання під час формування політичного курсу польського уряду в екзилі та його структурних підрозділів від початку війни і до середини 1941 р., також виокремлює основних політичних персонажів і їхні рішення. Дослідник в одній із своїх праць простежив роль польської та російської історіографії XX ст. у формуванні та збереженні історичних стереотипів стосовно України й українців, їхній вплив на сучасні суспільно-політичні процеси в трьох сусідніх державах. Також слід виділити роботу Г. Касьянова, В. Смолія, О. Толочко «Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації»⁵. Предметом аналізу їхнього дослідження став образ України в російському історичному дискурсі, при цьому відбувся ґрунтовний аналіз окремих аспектів історичної політики Російської

¹ Іващенко В. Ю., Куліков В. О. Зображення в підручниках з історії України для старших класів: досвід контент-аналізу. // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Випуск 4. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. 296 с.

² Підручник з історії: проблеми толерантності. Методичний посібник для авторів та редакторів видавництв. / Г.В.Касьянов, П.Б.Полянський, І.Б.Гирич та ін. Чернівці: "Букрек", 2012. 128 с.

³ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. // В: Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, Україна, 21–22 листопада 1996. Івано-Франківськ: Плай.

⁴ Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. // Український історичний журнал, 5. 2005. С. 93–113.

⁵ Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Б. в., 2013. 128 с.

Федерації щодо нашої держави періоду першого десятиліття XXI ст., дослідили образи історії та історичної політики України у різних дискурсах (медіа, наука, політика) та наголосили на найсуперечливіших темах: події та інтерпретації (Голодомор, ОУН, козацькі повстання, тощо), історичні постаті (С. Бандера, тощо). У своєму дослідженні вони встановили, що в процесі інформаційного протистояння навколо інтерпретації історичних подій російські державні та недержавні структури діяли наступально, тоді як українська сторона здебільшого змушена була займати оборонну позицію, реагуючи на ці виклики.

Аналіз джерельної бази. Джерельна база роботи є репрезентативним джерельним комплексом і представлена кількома видами й типами джерел. Найбільш масовим складником джерельної бази є підручники. Проте слід розрізняти письмовий текст підручника та ілюстрації, мапи, малюнки представлені в них, тому доцільним є поділ на візуальні та писемні джерела. Зазначені графічні та ілюстративні матеріали інтерпретуються як група візуальних джерел. Це незначна за інформативним обсягом група, що дає можливість встановити особливості репрезентації історичних назв сусідніх країн, цілеспрямовану вибірку портретів окремих історичних діячів тощо.

Найбільшу частину джерельної бази складають писемні джерела. Серед них представлені законодавчі акти та актові матеріали, такі як Закон про загальну середню освіту, рекомендації Міністерства освіти і науки в офіційних листах, що впливають на формування інших джерел дослідження, а саме діловодної/справочинної документації, зокрема навчальних, рамкових і модальних програм з історії України у середній школі, програм до зовнішнього незалежного оцінювання/національного мультипредметного тесту, державної підсумкової атестації з історії тощо.

Як уже зазначалося найбільшу частину як змістовно, так і чисельно складають власне тексти підручників з історії України для учнів загальноосвітніх середніх шкіл – це численні посібники з історії України 7-11 класів 1991-2022 рр.. Проаналізовані підручники можна поділити на 2 категорії: підручники до 2014 р. і після 2014 р., - що пояснюється впливом Революції

гідності, яка стала переломним моментом в історії та яскраво відобразилася на змінах у системі освіти. Революція гідності породила нові ідеали та переконання в суспільстві, що значно вплинули на ментальність українців, формування їхньої нової політичної та національної ідентичності. 2014 р. став межею, що розділяє свідомість населення на до та після. Революція дала початок масштабному перегляду та оцінці політичних відносин з територіальними сусідами, що зумовило зміни в багатьох сферах громадян, зокрема в освіті, та безпосередньо в репрезентації образу сусіда в шкільних підручниках.

Перші підручники незалежної України були побудовані з використанням за основу етноцентричного та державницького підходів, головною системою подачі інформації було порівняння українців із сусідніми народами, наприклад, образ поляків є в-основному негативним. Польська тематика представлена фактично так само, як і в колишніх радянських підручниках з характерною для них російськоцентричністю на базі «слов'янофільства» і «православ'я», котрі здебільшого протиставлялися полякам як частина ворожого західно-католицького світу. Образ кримських татар взагалі представлений мимобіжно, в деяких шкільних підручниках навіть відсутні згадки про них. Образ Росії постає яскраво негативним, водночас вже з 2010 р. ситуація починає змінюватися – інформація стосовно Росії подається у нейтральному забарвленні, а деякі історичні події, що могли б зіпсувати її образ, викреслюються.

Якщо ж казати про сучасні видання, то автори намагаються віднайти компроміси в дискусійних питаннях, відкидаючи радянські та етноцентричні дискурси, також вдаються до пошуку першопричин конфліктів, їхньої багатобічної оцінки. Репрезентація образу поляків та Польщі змінювалась в залежності опису певного історичного періоду від загарбників до добрих сусідів. Згадки про кримських татар та Крим хоч і збільшились, але кримська тематика залишається практично не представленою хоча б через загальні сфери життєдіяльності громадян (економічна, соціальна, культурна, тощо). Події 2014

р. актуалізували рефлексії в українському суспільстві та в академічних колах щодо співіснування українців та росіян у минулому. У шкільних підручниках почали репрезентувати Росію як одвічного ворога, що завжди прагнув загарбати українські території та знищити все українське. Збройна агресія Росії проти України 2014 р. стала наскрізною проблемою всієї шкільної літератури.

Мета роботи – дослідити динаміку конструювання образу «сусіда»/ «сусідніх країн» у наративах шкільних підручників від проголошення незалежності до початку широкомасштабного вторгнення Російської Федерації. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- Проаналізувати зміни у змісті навчальних програм і підручників відповідно протягом 1991 – 2022 рр.
- Встановити динаміку змін національного наративу в текстах шкільних підручників: факти «пригадування» – появу нових сюжетів про різні національні меншини на теренах України і факти «забуття» - випадання старих сюжетів про національну ворожнечу.
- Сформувати базу даних текстів підручників та провести контент-аналіз для виокремлення маркерів конструювання образу держав-сусідів.
- Проаналізувати найбільш повторювані маркери, характеристики образів «сусідів», що конструюють їхній образ під впливом державної історичної політики.
- Порівняти репрезентацію образів країн-сусідів у шкільних підручниках до і після 2014 р.

Структура роботи відповідає визначеній меті та завданням, включає вступ, три розділи з підрозділами, висновки, список використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячено вивченню механізмів та практик конструювання образу кримських татар в підручниках з історії незалежної України. Другий розділ присвячено дослідженню репрезентації образу росіян, третій описує репрезентацію образу поляків у шкільних підручниках з історії України.

Методологічна база та методи дослідження. Методологічно робота спирається на сукупність міждисциплінарних підходів студій пам'яті, історичної політики та нової культурної історії, включно з використанням здобутків лінгвістичного повороту. Найбільш важливим методом, що було застосовано є контент-аналіз – системний аналіз текстів підручників з визначенням слів-маркерів, похідних від них, що логічно поєднані в тексті із назвами країн сусідів та національних меншин поляків, росіян, кримських татар на теренах України. До отриманих даних, на основі проведеного контент-аналізу з вибіркою маркерів, застосовано кластерний аналіз – по суті групування та виокремлення найбільш домінантних вживаних словесних конструкцій у текстах підручників. З-поміж класичних спеціально-історичних методів використано історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-гносеологічний та історико-епістеміологічний. Усі ці методи та методологічні підходи студій пам'яті в сукупності дають змогу достатньо повно дослідити процес конструювання образів поляків, росіян і кримських татар у підручниках з історії України для учнів загальноосвітніх середніх шкіл.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні динаміки конструювання образів сусідів України, а саме: поляків, росіян та кримських татар, у різних дискурсах історичної політики України протягом 1990-х рр. – 2020-х рр., а також дослідити масштаби впливу Революції гідності на даний процес.

Апробація деяких основних моментів роботи проведена на 76-й міжнародній конференції «Каразінські читання» 2025 р. та на засіданні гуртка

РОЗДІЛ І. ОБРАЗ КРИМСЬКИХ ТАТАР НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1. Відображення кримських татар у шкільних підручниках до Революції гідності

Після здобуття незалежності перед українською владою постала необхідність створення єдиного історичного наративу, який би об'єднав різні регіони держави навколо спільної історичної колективної пам'яті. У даному процесі значна роль надається новим шкільним підручникам, покликаним формувати в молодих поколінь комплексне та спільне уявлення про минуле. Особливою увагою в освітньому дискурсі характеризується проблемне питання представлення історії різних етнічних спільнот, зокрема кримських татар, які є невід'ємною частиною історичного простору України.

Інформація про історію, національних героїв і сусідів часто прищеплюється до свідомості людини у період підлітково віку, а шкільний курс історії України має значний вплив. Усе, що зазначено в підручниках, може сприйматися школярами як істинне або навіть єдине джерело знань. Саме тому підручники – це ефективний інструмент формування уявлення про минуле¹.

Варто нагадати, що перші українські шкільні підручники характеризувалися намаганням відійти від радянського трактування історії, проте водночас автори створили власну нову тенденцію – жорсткий поділ на «своїх» і «чужих». Як результат, безліч аспектів з історії України, що не відповідали концепції неминучої національної незалежності, або піддавалися

¹ Яковенко Н. Образ сусіда в наших підручниках з історії. // «Історія та правознавство». Науково-методичний журнал. 2005. N34/36.

ігноруванню, або подавалися як чужі та ворожі¹. Це великою мірою позначилося на репрезентації кримських татар у шкільних підручниках.

Значною подією, що вплинула на всі сфери українського суспільства стала Революція гідності. Євромайдан кардинально змінив у свідомості суспільства розуміння базових категорій політичного дискурсу. Також не варто заперечувати отримання українцями досвіду боротьби за власні інтереси². Тобто 2014 р. знаменується етапом розділення часового періоду в історії України, де в період «після» суспільство стає більш усвідомленим і патріотичним. Дана подія вплинула і на літературу, зокрема – шкільну. Революція гідності стала однією з «причин» збройної інтервенції російських військ до Криму. Саме тому є важливим розгляд впливу даної події на відображення образу кримських татар у шкільних підручниках. Важливими питаннями є: наявність конкретних образів або стереотипів відображення кримських татар; їхня роль і місце в історії нашої держави. Задля аналізу образу кримських татар до Революції гідності було обрано ряд шкільних підручників 8-11 класів. Особливу увагу приділено розбору підручників для 10 класу видавництва «Генеза» та «Освіта» (які будуть розглядатися згодом нижче), а також підручник О. Струкевича, І. Романюка та С. Дровозюка для 11 класу 2011 року видавництва «Грамота»³.

Варто пояснити причину малої вибірки щодо підручників старших класів - один підручник 11 класу та аж п'ять для 10 класів. На початку виконання завдання даної науково-дослідницької роботи сталися певні труднощі, а саме – відсутність згадок про кримських татар у ряді підручників. Але в шкільній літературі, виданій після Революції гідності образ кримських татар наявний, і він репрезентується не поодинокими та поверховими згадками. Проте навіть проаналізувавши п'ять підручників результати були невтішними, адже лише в одному із них зустрілася згадка про дану національну меншину, і лише одним

¹ Шаповал Ю., Нагорна Л., Бойко О. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ: ІШЕНД, 2013. С. 383.

² Потапенко Я. Рецепція Євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2015. №4. С. 4-21.

³ Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. 320 с.

реченням. У підручнику С. Кульчицького та Ю. Лебедєвої 2010 р. видавництва «Гене́за» наявний наступний уривок: «У Таврійській губернії проживали кримські татари, турки, кримчаки, вірмени, греки, караїми та інші – загалом 34 національних меншин»¹. Цілком логічний висновок – дане речення не може достатньо презентувати учням даний народ, не пояснює його роль і місце в розвитку нашої держави.

Варто пояснювати учням, що такі поняття як «українська історія» та «історія України» мають різне символічне значення. Історія України охоплює шлях становлення державності та стосується всіх народів, що проживають або колись проживали на теренах країни, їхнього впливу на вигляд сучасної України. А «українська історія» має національне забарвлення. Дана ситуація є поясненням важливості приділення достатньої уваги історії національних меншин у шкільних підручниках. Що дивно, проаналізувавши інші видання «Гене́за», не було виявлено жодного слова про кримських татар. Були опрацьовані підручники Ф. Турченка 2010 р.², О. Реєнта та О. Малія 2010 р.³ та Ф. Турченка 2003 р.⁴ Також був проаналізований навчальний посібник О. Пометуна 2012 р. іншого видавництва – «Освіта»⁵, але результат негативний – згадки про кримських татар відсутні.

Загалом у підручниках для 8-11 класів часто зустрічаються помилки та використання недоречних термінів, таких як «татари» по відношенню до кримських татар. Якщо в загальних рисах окреслити особливості репрезентації образу кримських татар на сторінках шкільних підручників перших років, то можна зазначити яскраво виражений фронтирний дискурс, згідно якого світ степу, представниками якого були і кримські татари, вважався чужим та деструктивним. Так в підручниках для 8 класів Кримське ханство описується як

¹ Кульчицький С. В., Лебедєва Ю.Г. Історія України: підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Гене́за, 2010. С.15.

² Турченко Ф. Г. Історія України: підручник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів: профільний рівень. Київ: Гене́за, 2010. 302 с.

³ Реєнт О., Малій О. Історія України: підручник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів: рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Гене́за, 2010. 242 с.

⁴ Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914-1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 3-тє, виправл. та допов. К.: Гене́за, 2003. 352 с.

⁵ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підручник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів: рівень стандарту, академічний рівень. К.: Видавничий дім «Освіти», 2012. 288 с.

постійне джерело небезпеки з півдня, основою грабіжницьких походів. Самих же кримських татар описують як «татарських людоловів» та «жорстоких зайд»¹. Створення Кримського ханства для українського народу описується як жахлива трагедія, яка має відношення до початку активізації спустошливих набігів сусідів на українські землі. Ще однією суперечливою темою в шкільних підручниках є тема військового союзу кримського хана Іслам Гірея та гетьмана Богдана Хмельницького задля спільних дій проти польського війська. У підручниках написаних до 2014 р такий союз часто пояснювався вимушеністю обставин – відсутністю власної кінноти в козацького війська та потенційною небезпекою зради. Щодо опису обставин Берестецької битви та участі у ній військ Кримського ханства автори підручників описують: ранні підручники пронизані темою татарського віроломства, зраді їхнього очільника, котрий з самого початку мав лише вигоду та ніколи не допустив поразку польського війська. Частим явищем у підручниках є наголошення на незацікавленості Кримського ханства щодо створення незалежної України. Саме тому кримська тематика висвітлюється ситуативним образом для окреслення потрібного емоційного забарвлення історичних подій – трагічних або героїчних. Наприклад, основні теми висвітлення кримських татар у шкільних підручників для 11 класів стосувались їх боротьби за права, депортації 1944 р. та процесам повернення на батьківщину, що потрібно дослідити детальніше.

Отже, до 2014 р. образ кримських татар майже не висвітлювався у шкільних підручниках для 8-10 класів. Також слід відмітити, що це не залежало від видавництва, а було загальною тенденцією.

Стосовно підручників для 11 класів, то ситуація не є настільки критичною. У підручнику О. Струкевича, І. Романюка та С. Дровозюка 2011 р.² не лише згадуються кримські татари у текстовому форматі, а й представлені дані національної меншини у матеріалах таблиць, що демонструють загальні

¹ Батуріна С. С. «Чужі свої»: до питання про репрезентацію історії кримськотатарського народу на сторінках українських шкільних підручників. // Сіверянський літопис. (5). 2021. С. 87-95.

² Стрункевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. 320 с.

тогочасні показники у відповідному контексті. Навчальний посібник для 11 класу розпочинається з теми «Україна в роки Другої світової війни (1939-1945)» та завершується параграфом «Україна в умовах незалежності». Вперше слово «Крим» зустрічається на 27 сторінці в другому параграфі про оборонні бої у період 1941-1942 рр. Слід відмітити, що жодної згадки саме про кримських татар, вплив війни на їхнє життя чи їх роль у військових діях не спостерігається. На даній сторінці також двічі зустрічається словосполучення «Кримський фронт». Уперше інформацію саме про кримських татар можемо знайти на 59 сторінці. У цьому параграфі навіть наявний окремий підпункт, присвячений примусовому виселенню народів з Криму, але інформація викладена досить стисло і сухо, без подробиць. Але у даному шкільному підручнику наявні спогади історика Олександра Некрича стосовно депортації: «... солдати НКВС витягали жінок, дітей, стариків із постелі ("прокляті зрадники, негідники!"), наказували протягом 10 хвилин залишити оселі, не давши як треба вдягнутись, узяти з собою документи... Роздягнені, голодні діти та старі люди помирали в закритих вагонах від тифу. Солдати викидали мерців у вікна вагонів...»¹. Олександр Некрич народився в Баку і був радянським істориком, у 1944 р. служив у Гвардійській армії, був причетний до визволення Криму. Дивним є рішення авторів продемонструвати цитату саме від військового – не представника кримських татар. Спостерігаємо ситуацію: про становище депортованих і репресованих розповідають без їхньої безпосередньої участі, демонструють при цьому цитату громадянина СРСР – це дає відчуття, що кримські татари не існують, що вони є далекими, а в усіх сферах життя в усі періоди історії – домінують лише радянські люди (або лише українці).

Тож, у першому розділі шкільного підручника з 11 класу «Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Велика Вітчизняна війна (1941-1945 рр.)», автори згадали і Крим, і кримських татар. Та півострів розглядається як суто

¹ Стрункевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. С. 59.

військово-стратегічний об'єкт, окупація якого охарактеризувала лише поразку Червоної армії і втрату всієї території України, а визволення – надію на перемогу. Автори відзначили також незаконність та злочинність акції виселення народів Криму.

У другій темі даного підручника спостерігаємо лише одне речення, що стосується досліджуваної теми: «Останнім актом цього історичного процесу (мається на увазі становлення кордонів України) стало включення до складу УРСР в 1954 р. Кримської області»¹. Варто зауважити про відсутність інформації стосовно становища кримських татар та інших народів півострова у даній темі підручника. Виходить, що тема про приєднання Криму авторами лишилася поза їхньою увагою, але у наступній темі посібника «Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х – середина 1960-х років)» даний процес описується детальніше. На 105 сторінці продемонстрований окремий підпункт до параграфа під назвою «Входження Кримської області до складу УРСР», у якому Крим розглядається лише в контексті територіального аспекту, хоч автори і згадали одним реченням про депортацію 1944 р.: «Крім того, союзне керівництво переклало на українське республіканське керівництво моральну відповідальність пов'язану з наслідками депортації кримських татар, німців, греків, болгар і вірмен»². Автори приділяють увагу темі ускладненої ситуації у сфері міжнародних відносин: пишуть, що у зв'язку з входженням Криму до УРСР виникла проблема стосовно національного складу населення півострова. Але акцент робиться лише на порівнянні частки українців і росіян: «...за етнічним складом українці становили 22,3 %, а росіяни – 71,4 % мешканців області»³. Таким чином замовчуються наслідки депортації 1944 р., та знову демонструється національно центрична наративна система. Саме тому доречніше було б порівняти склад національних меншин з українцями та росіянами, аби продемонструвати

¹ Стрункевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. С. 73.

² Стрункевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. С. 105.

³ Стрункевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. С.106.

повноту картини етнодемографічних змін у регіоні, враховуючи вплив історичних подій на формування сучасної етнічної структури населення. На 110 сторінці згадується дана тема: незважаючи на визнання незаконним примусове виселення кримських татар, німців та інших етнічних груп, їм не дозволялося повертатися на рідні землі. Але нічого не написано про подальшу долю кримських татар, їх життя на виселених територіях, можливих спробах повернутися на батьківщину, тощо. Дане етнічне населення розглядається поверхово, лише в контексті території Кримського півострову. Згадується специфіка духовного життя в Криму лише на 136 сторінці, й також лише одним реченням: «Унаслідок наступу на українську мову в Кримській області, наприклад, працювали лише 3 школи з українською мовою навчання, які відвідувало понад 600 учнів»¹. Помічаємо тенденцію авторів звертати увагу на культуру та духовне життя саме українців, не згадувати про культуру кримських татар і в яких умовах вони змушені були здобувати освіту. Лише в наступному параграфі міститься інформація про Петра Григоренка - захисника прав депортованих кримських татар, що бажали повернутися на історичну батьківщину (теж в одному реченні). На 169 сторінці шкільного підручника в параграфі про зміни в національній структурі населення розміщено таблицю з назвою народу, кількістю та чисельністю, у якій можемо знайти і кримських татар з чисельністю 0,09%. Коментарі стосовно даної ситуації в підручнику відсутні.

У п'ятій темі «Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985-1991 рр.)» жодної згадки про кримських татар немає – а це текст, об'ємом більше ніж 100 сторінок. У наступній темі «Україна в умовах незалежності» зазначається, що наша держава – єдина батьківщина не лише для українців, а й для кримських татар та інших народів. Проілюстровано дані Державного комітету статистики України за переписом 2001 р., що відображені в таблиці – чисельність кримських татар збільшилася до 0,5 %. У параграфі про

¹ Стрункевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. С. 136.

сучасні релігійні конфесії нашої держави можемо знайти інформацію про духовне життя кримських татар. Хоча їх прямий образ відсутній, але описується їх віросповідання. Так мусульмани на теренах України належать лише до одного з його напрямів – сунізму. Більшість з цих об'єднаних релігійних громад зосереджені в Криму, а їх духівники опираються на загальнолюдські прояви ісламського вчення – намагання авторів спростувати стереотип про іслам як войовничу релігію.

Як у підручнику з 10 класу 2003 року видавництва, так і в підручнику для 11 класу 2011 року відсутні будь-які візуальні матеріали стосовно кримських татар. Зображення та інші візуальні засоби є значущим методичним інструментом, оскільки сприяють формуванню образного мислення школярів, занурюють їх у контекст історичної доби. Як і текстовий, так і візуальний дискурс може створювати позитивний або негативний образ, що залежить від мети¹.

Отже, розглянувши шкільні підручники для десятих та одинадцятих класів періоду до Революції гідності, можна зробити наступні висновки. Образ кримських татар не завжди присутній у шкільній літературі. Особливо гостро це помітно у підручниках для десятих класів. Адже в чотирьох із п'яти будь-яка згадка відсутня, і лише в п'ятому є поверхова та одноразова, якої замало аби продемонструвати образ кримських татар. Дані підручники були рекомендовані Міністерством освіти і науки України – вони мали масову поширеність по всій території держави. Дещо краща ситуація з підручниками для одинадцятих класів. Проаналізований був один зі списку рекомендованих Міністерством освіти, але вже в ньому міститься дванадцять згадувань про кримських татар. Також у підручнику допускаються помилки та використання недоречних термінів, таких як «татари» по відношенню до кримських татар. З позитивного, варто відзначити наявність рубрики «Історичне джерело», в якому використані

¹ Іващенко В.Ю., Куліков В.О. Зображення в підручниках з історії України для старших класів : досвід контент-аналізу. // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри Національна та історична пам'ять. 2012 . №4. С. 81- 93.

матеріали книги О. Некрича «Покарані народи»¹ - його спогади про депортацію кримських татар. Також дана національна меншина була відображена в таблиці даних перепису населення. Тож, образ кримських татар у шкільних підручниках одинадятих класів присутній, але не до кінця розкритий, 3/4 згадок про них стосуються депортації 1944 р.

1.2. Відображення кримських татар у шкільних підручниках після Революції гідності.

Революція Гідності – одна з наймасштабніших подій в новітній історії України, що залишила глибокий, визначальний і незабутній слід в наративі. Тому не дивно, що породжені нею ідеали та переконання вплинули на нашу ментальність і формування нової політичної ідентичності. Звичайно вплив Революції гідності прослідковується і в такій важливій сфері як освіта.

До Майдану підручники були написані в стилі радикальної етноцентричної парадигми – є український народ та є інші. До того ж завдяки успішним старанням «совєтських» історіографів в українській свідомості зароджувався міт про вічну ворожнечу слов'ян і турків, християнства та мусульманства, що довгий час впливало на уявлення про відносини українців з кримськими татарами, та відповідно на інформаційну наповненість посібників часів незалежної України. Наразі, дана ситуація значно поліпшилася – шкільна програма з історії України поповнюється важливими епізодами з історії кримськотатарського народу, та ці зміни відбулися лише після подій 2014 р.

Для аналізу репрезентації образу кримських татар після Революції гідності було обрано ряд шкільних підручників 8-9 класів², особливо

¹ Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Изд-во "Хроника", 1978. 170 с.

² Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. 305 с.; Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. 256 с.; Власов В. С. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: «Літера ЛТД», 2017. 304 с. тощо.

показовими є підручники: 10 класу В. Власова та С. Кульчицького 2018 року¹, а також шкільний підручник 11 класу О. Струкевича, С. Дровозюка 2019 року².

У шкільній програмі з історії України після подій Революції Гідності з'являються певні важливі епізоди з історії кримськотатарського народу, а саме: створення Першого Курултаю, проголошення Кримської Народної Республіки, примусова депортація татар із Криму, передання Кримської області до складу УРСР, кримськотатарський національний рух тощо. Можна помітити збільшену динаміку згадок кримських татар та Криму, а зміни торкнулися і якості репрезентації. Інформація стосовної даної теми почала подаватися не лише за допомогою тексту, а й зображень, таблиць та карт. Одні й ті ж теми почали висвітлювати в іншому світлі, якщо порівнювати з більш старими виданнями. Для прикладу можна навести союз Іслам-Герей та Б. Хмельницького: використання конструкцій «українсько-татарське військо», «козацько-татарське військо»; успішні битви для союзу – під Жовтими Водами, Корсунем, Жванцем, Львовом, - представляються як перемоги спільного рівнозначного вкладу обох сторін. У сучасних підручниках також згадуються спільні походи козацько-татарських військ на територію Молдови у 1650 р., участь у Конотопській битві, детально описуються причини та передумови розкол з татарами опісля подій Переяславської ради, а також наявні згадки щодо спільної боротьби союзу проти Османської імперії у 1624 р. У підручниках наявний цілий розділ стосовно ліквідації Кримського ханства у 1783 р. і демонструються всебічні наслідки для місцевого народу³. Частим принципом подання інформації стосовно ліквідації Кримського ханства є проведення авторами паралелей з подіями української історії (ліквідація Запорізької Січі, ліквідація автономії Гетьманщини). Також присутня думка, що дані події зумовили остаточне

¹ Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 2018. 256 с.

² Струкевич О. Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2019. 240 с.

³ Батуріна С. С. «Чужі свої»: до питання про репрезентацію історії кримськотатарського народу на сторінках українських шкільних підручників. // Сіверянський літопис. (5). 2021. С. 91.

усунення турецько-татарської загрози, що дає позитивне забарвлення опису даних подій.

Також слід зазначити і про зміну програми для 9 класів. З'являються нові пункти змістового наповнення шкільного історичного курсу: «Кримська (Східна) війна 1853–1856 на українських землях», «національне відродження кримських татар. І. Гаспринський»¹. Бачимо, що учнів почали знайомити з визначними представниками кримськотатарського народу.

Аналізуючи зміст підручника для 10 класу, авторів В. Власова та С. Кульчицького (2018), слід відзначити, що перше звернення до історії кримськотатарського народу зустрічається у другому розділі, присвяченому подіям Української революції 1917–1921 рр., зокрема у восьмому параграфі. На його першій сторінці подано хронологічні дані щодо скликання Курултаю кримськотатарського народу та проголошення Кримської Народної Республіки. Таким чином, автори підручника акцентують увагу учнів не лише на ролі українців у зазначених історичних процесах, але й на значущості вкладу інших етносів.

Подальший виклад матеріалу в межах параграфа включає окремий розгляд кримського питання, яке розкривається у двох абзацах. Автори аналізують позиції лідерів Центральної Ради щодо територіальної належності Кримського півострова, описують перебіг роботи Курултаю, а також процес створення національного парламенту – Меджлісу – та урядового органу – Директорії. Окрім текстового матеріалу, у підручнику розміщено групову фотографію учасників Першого Курултаю кримськотатарського народу, датовану груднем 1917 р., що є важливим візуальним джерелом².

Наприкінці параграфа представлено завдання для перевірки засвоєного матеріалу. Зокрема, учням пропонується встановити хронологічну послідовність подій, серед яких згадано скликання Курултаю та проголошення

¹ Попова К. В. «ЗАГУБЛЕНІ»: Крим та кримські татари у змісті шкільної історичної освіти. // Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім.Тараса Шевченка, № 14 (2022). С. 135-144.

² Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 2018. С. 55.

Кримської Народної Республіки, що сприяє формуванню уявлення про місце та роль кримськотатарського народу в революційних процесах початку ХХ ст. У тому ж другому розділі, в іншому параграфі, коротко згадується визвольний похід Петра Болбочана з метою звільнення Криму від більшовицьких військ. Однак цей епізод висвітлено лаконічно – лише у двох реченнях. Водночас Крим постає виключно як територіальна одиниця, без згадок про кримських татар та інше місцеве населення.

Тож, аналізуючи викладення матеріалу в другому розділі підручника можна помітити, що словосполучення «кримський народ» зустрічається 4 рази, «кримські татари» 1 раз, прикметник «кримськотатарський» 3 рази, а слово «Крим» 7 разів.

У третьому розділі «Розгортання визвольних змагань» у 11 параграфі (сторінка 70) «Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського» Крим розглядається як предмет суперечки між кайзерівським урядом та П. Скоропадським. Згодом згадується осінній кримськотатарський Курултай 1918 р., що мав затвердити попередньо підготовлені умови побудови крайової автономії Криму.

У четвертому розділі підручника за 10 клас, присвяченому утвердженню комуністичного тоталітарного режиму в Україні, відсутні згадки про кримських татар, хоча зазначено про створення Кримської АСРР у складі РРФСР на території півострівної частини Таврійської губернії. У наступному розділі, де розглядається становище західноукраїнських земель у міжвоєнний період, інформації про кримських татар також немає.

У шостому розділі «Україна в роки Другої світової війни» в 34 параграфі «Вигнання з України нацистських окупантів» є окремий підпункт, що розповідає про примусову депортацію татар та інших народів із Криму. Наявний наступний уривок: «11 травня 1944 р. Державний комітет оборони ухвалив рішення про виселення з Кримської АРСР і переселення в Узбецьку РСР кримських татар. Каральна акція обґрунтовувалась зрадництвом і масовим колабораціонізмом. Окремі факти співпраці з нацистами стали підставою для

того, щоб депортувати близько 200 тис. кримських татар»¹. На перший погляд підручник репрезентує кримських татар як зрадників, що співпрацювали з окупаційною владою. Але поруч на даній сторінці розміщена рубрика «Зауважте», де інформація подана в окремому прямокутнику зеленого кольору з метою привернення уваги: «...до Червоної армії було мобілізовано більш як 12 тис. кримських татар, понад 3 тис. з яких загинули; звання Героя Радянського Союзу було надано 5 кримським татарам, 2 стали повними кавалерами ордена Слави і ще один – Амет-Хан Султан – став двічі Героєм» (ст. 242).

У шостому розділі підручника, присвяченому подіям Другої світової війни, міститься окремий підпункт, що висвітлює примусову депортацію кримських татар та інших народів із Криму. Автори подають офіційне рішення Державного комітету оборони від 11 травня 1944 року, в якому депортація обґрунтовується звинуваченнями у колабораціонізмі. Водночас у підручнику вміщено спеціальну рубрику «Зауважте», що акцентує увагу на мобілізації понад 12 тисяч кримських татар до лав Червоної армії, з яких значна частина загинула на фронті, а кілька військових отримали найвищі державні нагороди.

Для розширення розуміння подій до параграфу включено спогад Айше Читак, яка в 16-річному віці зазнала депортації (ст. 243). Вона описує жорсткі умови виселення: примусове збирання під конвоєм, транспортування в товарних вагонах, брак їжі та води, антисанітарію, масові смертельні випадки серед дітей і літніх людей. Спогади свідчать про репресивний характер депортації та складні умови життя поселенців. Обговорювати питання повернення до Криму депортовані майже не могли, адже активістів завжди переслідували, викликали в спец органи, саджали в тюрми.

Окрім цього, у підручнику представлено текст постанови Державного комітету оборони (11 травня 1944 р.)², де декларуються заходи з медичного та продовольчого забезпечення депортованих. Однак, аналіз реальних умов

¹ Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 2018. С.242.

² Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 2018. С. 244.

свідчить про значні розбіжності між офіційними положеннями та дійсністю, що спричинило масову смертність серед переселенців.

Для критичного осмислення матеріалу учням пропонуються питання, які стимулюють рефлексію щодо наслідків депортації, її впливу на кримськотатарський народ, а також порівняння офіційних документів із свідченнями очевидців. Підручник також містить карту депортації та статистичні дані про переселення інших етнічних груп, зокрема болгар, греків, вірмен, тощо.

Водночас у підручнику на сторінці 245 зустрічається некоректне формулювання завдання, де пропонується підтвердити «швидкість» депортації як один із її ключових аспектів, що може викликати суперечливе сприйняття трагедії народу.

Завершальний параграф розділу містить біографію Амет-Хана Султана, видатного кримськотатарського льотчика, що підкреслює внесок представників різних етносів у спільну боротьбу. Варто зазначити, що після 2014 р. в українських підручниках зросла увага до представників різних національностей, які відіграли значну роль у вітчизняній історії.

Проаналізувавши підручник 10 класу 2018 року В. Власова та С. Кульчицької можемо побачити, що образ кримських татар найчастіше презентується у темі «Українська революція 1917-1921 роках» та «Україна в роки Другої світової війни». Найбільше інформації про кримських татар висвітлено в підпункті депортації з Криму 1944 р. Слід відмітити, що в підручнику наявна не лише текстова інформація, а й візуальна – фотокартки та карти. Також слід відмітити такі рубрики як «Зауважте», «Робота з документами» та «Перевірте свої знання», у яких є частими згадки про кримських татар. Безперечно важливою є рубрика «Перевірте свої знання», де учням пропонується відповісти на відкриті запитання, що зумовлює розвиток процесів аналізу та критики.

У даному посібнику словосполучення «кримські татари» використовується 12 разів, «кримськотатарський народ» - 12 разів, «Кримська

Народна Республіка» - 3 рази, «Кримський півострів» - 2 рази, «Кримська АСРР» - 2 рази; слова «кримський» - 3 рази, «кримськотатарський» як прикметник - 3 рази, «Крим» - 33 рази, «кримський» як прикметник - 4 рази. Але автори допустили некоректну помилку стосовно використання термінів, таких як «татари» по відношенню до кримських татар (2 рази).

Стосовно підручників для 10 класів, бачимо, що тема депортації кримських татар залишилась найбільшою за рівнем приділеної уваги у підручниках. Так спільним для всіх видань можна зазначити наведення спогадів людей, що пережили депортацію, тобто використання емоційної складової при викладі матеріалу. Нерідко, окремим блоком тексту з позначкою «Зауважте» автори надають інформацію про кількість мобілізованих кримських татар до лав Червоної армії та надання їм звання Героя Радянського Союзу. Часто надається коротка біографія Амет-Хана Султана – національного героя кримськотатарського народу, радянського льотчика-аса. Треба відзначити, що в сучасних підручниках почали висвітлювати не лише героїв українців, а і представників інших національностей, що відіграли значну роль для нашої батьківщини. З'явилися завдання, що пропонують школярам проаналізувати ту чи іншу подію стосовно історії кримських татар та висловити власну думку. Так розповідаючи учням про дисидентський рух в СРСР, автори почали зосереджувати увагу і на Кримськотатарському національному русі. У підручниках кримські татари постають як справжні патріоти, що демонстрували рішуче прагнення зберегти власну ідентичність, утілену в мові та культурі. А свою незгоду з політикою радянської влади вони демонстрували через масові втечі з «спецпоселень», порушення режиму та правил поведінки. Учні знайомлять провідними діячами кримськотатарського національного руху: М. Джемільєв, Ю. Османов, Р. Годженов. Згадано їх таємний гурток «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Нарешті згадки історії кримських татар в українському минулому в підручниках почали представляти і періодом 1989-1991 рр. – часом масового повернення на батьківщину та виникнення перших політичних організацій. Автори

розповідають учням про виникнення й організації Меджлісу, ОКНР (Організації кримськотатарського національного руху).

У одинадцятому класі учням пропонується опановувати період з середини ХХ ст. (завершення Другої Світової війни) до подій початку ХХІ ст. Даний історичний період має складнощі стосовно розуміння причин, процесів, результатів. Також він є важливим у контексті формування світогляду молодого покоління, через це посібники несуть особливе навантаження як носії державної політики. Для аналізу репрезентації образу кримських татар було обрано шкільний підручник О. Струкевича, С. Дровозюка видавництва «Грамота» 2019 р.¹

Уперше інформація стосовно кримських татар зустрічається у першому параграфі на 21 сторінці, де є підпункт «Передача Кримської області до складу УРСР», у якому присутня наступна фраза: «Тим часом за пропагандистською ширмою приховувалося прагнення союзного керівництва перекласти на українство частину моральної відповідальності за депортації та геноциду кримських татар, виселення німців, греків, болгар і вірмен»². Це речення майже ідентичне з реченням підручника 11 класу О. Струкевича, І. Романюка та С. Дровозюка 2011 року видавництва «Грамота»: «Крім того, союзне керівництво переклало на українське республіканське керівництво моральну відповідальність пов'язану з наслідками депортації кримських татар, німців, греків, болгар і вірмен»³. Але слід відмітити, що за 8 років різниці між виданнями, українські історики почали трактувати депортацію народів з Криму не лише як примусове виселення населення, а й геноцид. Надалі в підпункті розглядається передання Криму до України в історичній перспективі. Варто зауважити, що в підручнику використані візуальні матеріали подання

¹ Струкевич О. Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2019. 240 с.

² Струкевич О. Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2019. С.21.

³ Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. С. 105.

інформації, наприклад, розміщено фото кримського селища Гаспра після Другої світової війни у 1950-і роки (ст. 21).

Наступна згадка зустрічається у третьому розділі «Україна в період системної кризи». У параграфі «Дисидентський рух в УРСР» є окремий підпункт про Кримськотатарський національний рух (с. 105), де кримські татари постають як справжні патріоти та борці за власну ідентичність. Учні знайомлять з провідниками кримськотатарського національного руху: М. Джемилєвим, М. Османовим, Р. Годженовим, - котрі таємно створили «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину».

На 111 сторінці підручника надана таблиця про найчисельніші нації та народності мешканців України, складена на основі даних перепису 1989 р. Слід відмітити, що в таблиці згадані як кримські татари, так і татари. Тобто на відміну від помилок допущених через використання недоречних термінів, таких як «татари» по відношенню до «кримських татар» в підручнику для 10 класу, для 11 класу автори починають розрізняти ці два народи? Також узагальнення до третього розділу «Україна в період системної кризи радянського ладу» містить інформацію про внесок кримськотатарського національного руху.

У параграфі 19 (зі ст. 146) у четвертому розділі під назвою «Відновлення незалежності України» зустрічається інформація про кримських татар, поділена на два підпункти – «Перетворення Кримської області на Автономну Республіку» та «Меджліс кримськотатарського народу». Ці підпункти присвячені темі створення Кримської АРСР, діяльності Меджлісу та П Курултаю, опису реакцій та дій представництва кримських татар, результат даних подій, згадуються також провідні персоналії (наприклад, Мустафа Джемилєв), а також надається відповідний візуальний матеріал. Наприкінці параграфа з метою формування власної думки учням пропонується спробувати оцінити позицію Верховної Ради України та курултаю кримських татар щодо створення кримської територіальної автономії. Узагальнення до розділу IV «Відновлення незалежної України» характеризується акцентуванням уваги на знехтуванні національними правами кримських татар щодо територіальної

автономії, водночас відзначається спротив кримських татар проти імперських маніпуляцій Москви.

Резюмуючи, аналіз шкільних підручників з історії України став свідченням наявності суттєвих змін у репрезентації кримських татар після Революції гідності. До 2014 р. їх образ був практично відсутнім, особливо у підручниках для 10 класу, де кримські татари згадувалися лише епізодично або взагалі ігнорувалися. Наприклад, шкільний підручник з історії 10 класу 2010 р. завершується на темі «Історія рідного краю в 1900-1921 рр.», в той час коли підручник 10 класу 2018 р. охоплює і тему Другої світової війни. У підручниках до 2014 р. образ кримських татар взагалі відсутній (винятком став підручник С. Кульчицького та Ю. Лебедевої 2010 р., де є поверхова згадка в контексті національних меншин Таврійської губернії), а в підручнику 2018 р. В. Власова та С. Кульчицького їх неодноразово згадують у темі Української революції 1917-1921 рр. У 11 класі (період до 2014 р.) ситуація стає ще кращою: хоча інформація мала обмежений характер, стосувалася переважно депортації 1944 р. і часто демонструвалася без глибшого контексту або супроводжувалася некоректними формулюваннями.

Нові підручники починають підкреслювати роль кримських татар у боротьбі за незалежність України та їхню участь у національній русі. Уперше історію кримських татар почали трактувати як історію самостійного народу. Відбувається новий етап у формуванні та становленні їхнього образу у шкільних підручниках сучасної України. Не зважаючи на помітне збільшення обсягу інформації стосовно кримських татар у шкільних підручниках, кримську тематику автори все ще продовжують подавати окремо від загальних світових тенденцій чи при описі культурного, соціального чи економічного розвитку українських земель. Парадоксально, але, називаючи Україну багатоетнічною, автори рідко вписують національні меншини у наратив шкільної літератури. Тому слід підкреслити, що викладення історії та культури власної нації нерівноправно порівняно з історією інших народів ускладнюють зміцнення

сучасних відносини між етносами та усталення спільної позиції щодо збереження територіальної цілісності держави.

Революція гідності зумовила тенденцію переоцінки історичних наративів, що позначилося у покращенні якості підручників. У виданнях після 2014 р. кримськотатарська тематика стає більш помітною: з'являються цілі параграфи, присвячені опису політичної активності, участі у державотворчих процесах, національному русі та боротьбі за права кримськотатарського народу. Зокрема, акцентується увага на висвітленні Курултаю 1917 р., депортації 1944 р. та поверненні кримських татар у 1990-х рр.

Причини трансформацій у освітньому наративі пояснюються не тільки впливом Революції гідності та анексії Криму Російською Федерацією, але й загальними зрушеннями в історичній політиці України. Формується тенденція поступового відходу освітнього дискурсу від радянських («советських») і етноцентричних підходів, що дало можливість більш збалансовано та «екологічно» висвітлювати історію національних меншин, зокрема кримських татар, у шкільних підручниках.

Розділ II. ОБРАЗ РОСІЇ ТА РОСІЯН НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

2.1. Репрезентація образу росіян та Росії у шкільних підручниках до Революції гідності.

Постання незалежної України у 1991 р. відкрило питання формування нового наративу в шкільних підручниках. Україна та Росія мали непрості взаємини, а спільне історичне минуле, перебування в єдиних державних кордонах вплинули на репрезентацію образу Росії та росіян у шкільних підручниках з історії. Якщо після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежної України продовжувала існувати ідейна концепція «братніх народів», то після Революції гідності та збройної агресії Російської Федерації почалося формування нової політичної ідентичності, що добре прослідковується в сфері освіти.

Перша подорож учнів в минуле починається в п'ятому класі. Уже на перших сторінках підручників можна помітити згадку про сусідів, зокрема Росії: «Підступні сусіди невпинно зазіхали на родючі українські землі. Довго боролися козаки, відбиваючись від Московського царства, Польщі й Туреччини, але з кожним роком втрачали свої права. Врешті-решт російський цар знищив козацький устрій»¹, - з підручника 2002 р. Наступні згадки російських сусідів стосуються подій Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, виснаження козацької держави внаслідок довготривалої війни з Річчю Посполитою (Польщею), вибір правлячої верхівки звернутися за військовою допомогою до Московії.

¹ Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2002. С. 15.

Для кращого розуміння репрезентації контексту російсько-українських відносин цього періоду варто продемонструвати дану цитату з підручника 2002 р. Власова В. та Данилевської О.: «Гетьман звернувся за допомогою до московського царя. Той довго зволікав із відповіддю, вичікуючи, яка з держав, Польща чи козацька Україна, швидше знесилиться. І врешті згодився. До України було відряджене велике посольство на чолі з Василем Бутурліним. Зустріч із царськими послами відбулася в Переяславі в січні 1654 р. Для продовження переговорів невдовзі до Москви вирушили українські послы. У царській столиці в березні того самого року було підписано українсько-московський договір. Цей документ передбачав установавання рівноправних і взаємовигідних відносин між обома державами, незалежність України майже не зазнавала обмежень. Проте цар не збирався виконувати договірні умови й дуже швидко порушив їх. Нова угода 1659 р. поклала край незалежності України»¹. У більш пізньому підручнику іншого автора 2010 р. автора Мисана В. опис звернення гетьмана до російського царя постає не у такій негативній формі, як в попередньому, а інформація про присягу козаків та царя відсутня. Водночас матеріал про Березневі статті подається нейтрально, а завдяки наголошенню на спільній вірі та територіальній близькості інколи вбачається позитивний підтекст: «З 1651 року гетьман активно веде переговори з російським царем Олексієм Михайловичем. Вибір Росії як майбутнього союзника був не випадковим. Росіяни, як і українці, сповідували православ'я, були споконвічними сусідами. Тривалі переговори завершилися в 1654 році. У січні до Переяслава прибули російські послы. На скликаній Генеральній раді прийняли рішення йти до царя московського православного»². Підсумовує даний текст ремарка автора про започаткування нової сторінки в історії Гетьманщини – помічаємо поступову зміну в категоричності подання інформації, яка натякає на все більше зближення з Росією.

¹ Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2002. С. 152.

² Мисан В. О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 102.

Описуючи події Руїни перші підручники незалежності репрезентують образ невинної України та сусідів-агресорів: «Укладена Богданом Хмельницьким угода з московським царем свідчила, що на українських землях утворилася держава, на яку мусили зважати сусіди. Проте зміцнення Війська Запорізького непокоїло сусідніх володарів. Польща, Московія, Туреччина почали вдаватися до ворожих дій за спиною українського уряду»¹. Автори згадують Андрусівський договір та підкреслюють, що Московія і Польща, поділивши Україну, не збиралися захищати інтереси українців. А от в підручнику 2010 р. увага Руїні приділена значно менше, але це може бути пов'язане із значним скороченням обсягу самої книги. Якщо в перших підручниках передумовою до Руїни називали змови чужинців, які хотіли внести розбрат поміж козацької старшини та загострити боротьбу за булаву, то у пізніших навпаки – саме хаос всередині держави призвів до зазіхання сусідів. Варто відмітити подачу тексту без оціночних суджень авторів: «Польща та Росія, ослаблені війною, в 1667 році підписали в селі Андрусовому поблизу Смоленська перемир'я. Українські землі поділили навпіл по Дніпру. Так Лівобережжя відійшло під контроль Російської держави, а Правобережжя закріпили за Польщею»². У перших підручниках зосереджується увага на невинному наступі московського царату на незалежність України, зневажанні московськими воєводами-намісниками козацьких прав, перетворенні Гетьманщини на залежну область держави «його царської величності», що і призвело до нової спроби боротьби українського народу на чолі з І. Мазепою. У пізніших підручниках навпаки підкреслюється незрозумілість вчинку І. Мазепи: «Ще вчора гетьман виконував накази царя, а сьогодні виступив проти нього»³. У підручнику 2002 р. продовжують писати про міцні лещата царської влади стосовно козацької держави, згадується діяльність Павла Полуботка та реакція Петра I (репресії), невизнання існування української мови – особлива увага

¹ Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2002. С.154

² Мисан В. О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С.104.

³ Мисан В. О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С.104.

надається жорстоким утискам російського царату в період поживлення українського національно-визвольного руху XIX ст.

Підручник 2010 р. вирізняється тенденцією акцентування на діяльності визначних українців, ніж на впливах Росії. Під час опису подій Української революції, автори підручнику 2002 р. зазначають, що «більшовики не хотіли, щоб Україна стала незалежною державою»¹. Нова російська влада представлена максимально негативно – згадується як навмисний голод 1921-1923 рр., так і Голодомор 1932-1933 рр. Цікавим є те, що у підручнику 2010 р. немає згадки про голод 1921-1923 рр. У параграфі про Другу світову війну у підручнику 2002 р. Й. Сталін репрезентується в максимально негативному світлі. У пізнішому підручнику такий образ Й. Сталіна відсутній, згадок стає менше, а натомість використовується словосполучення «радянська влада», також відсутні згадки репресій шістдесятників, хоча школярів і знайомлять з їх діяльністю. Що ж до теми незалежної України, то тут образ Росії відсутній, автори як перших, так і пізніших підручників звертають увагу на становлення вільної України, не згадуючи про її сусіда.

Тож, навчальний підручник для п'ятих класів коротко охоплює всю історію України, тому згадок про Росію там доволі багато. Для шостого класу замість курсу історії України пропонується курс історії стародавнього світу, тому аналіз цих підручників не проводився.

Перші підручники незалежної України для сьомих класів характеризуються появою згадок про Росію та росіян вже в першій темі «Утворення та розвиток Київської Русі»². Цікавим є рішення наведення учням переконань російських істориків щодо етнічної належності Київської Русі, що допомагає сформуванню негативного образу Росії як загарбника³. Це закріплюється наступними розділами, наприклад, у параграфі «Українські землі у складі Великого князівства Московського, Угорщини та Молдавії» (ст. 163), наявний

¹ Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2002. С.209.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 9.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 12.

наступний уривок: «З середини XIV ст. неухильно зміцнювалися позиції Московського князівства, володарі якого енергійно й цілеспрямовано проводили політику створення централізованої держави. Водночас вони зазіхали й на сусідні території. У середині 80-х років XV ст. в середовищі московської еліти зароджується ідея поширення влади московського князя на всі землі, що раніше входили до складу Київської Русі. Великий князь Іван III почав титулюватися «государем і великим князем усієї Русі», а білоруські й українські землі розглядалися як споконвічна «отчина» московських князів»¹. Про виняткову роль росіян (за їх власною думкою), написано в шкільному підручнику інших авторів: «Московські правителі в цей час виступають як борці за руську народність і православну віру, оголошуючи себе правонаступниками Київської Русі та збирачами її земель»². Тож, образ Росії у шкільній програмі за сьомий клас присутній у темах присвячених вивченню історії Київської Русі та стану українських територій періоду XIV-XV ст., і репрезентується виключно негативно, таким, що має асоціюватися з військовою агресією.

У підручниках для восьмих класів згадки про Росію, а точніше Московію, частішають та здебільшого стосуються Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та її результатів. Про тісну взаємодію Богдана Хмельницького та Росії можемо дізнатися з наступного уривку: «Найінтенсивніше дипломатичні зносини Б. Хмельницький здійснював з Росією. Перші відомості про повстання Б. Хмельницького московський уряд отримав від київського каштеляна і брацлавського воєводи А. Киселя»³. Проте образ Росії репрезентується як зрадниці: «Так, наприклад, московський уряд спостерігаючи за розгортанням подій, вичікував, котра зі сторін швидше знесилиться. Цареві не потрібні були сильні сусіди - ні Річ Посполита, ні тим паче Україна, де після перемоги повстання встановлювалися козацькі порядки. Страх, що повстання може охопити й Московію, утримував царський уряд від

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 163.

² Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишин Н. Ю. Історія України : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 198-199.

³ Швидько Г. К. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. С. 147.

допомоги у війні»¹. Зрадницький образ посилюється завдяки матеріалу про укладання Віленського перемир'я з Польщею, також акцентується увага на наступі Росії на все українське (схожість із підручниками для 5 класів).

Увага зосереджується на агресивній політиці сусіда: «...князь О. Трубецькой зачитав козакам на раді в Переяславі нібито Статті Богдана Хмельницького, до яких було додано кілька нових статей, які обмежували владу гетьмана в судових та адміністративних справах, порівняно зі статтями Богдана Хмельницького. Гетьманові заборонялося вести зовнішню політику, митрополит київський підпорядковувався московському патріархові. Царські воєводи з військами повинні були стояти не лише в Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Утримувало військо (квартири, підводи, харчі, фураж) місцеве населення. Окремим пунктом обумовлювалося право кожного українця скаржитися в будь-якій справі безпосередньо представникам царського уряду, обминаючи гетьмана. Це призводило до втрати ним контролю над подіями»². В іншому підручнику цей договір описується наступним чином: «Отже, Переяславський договір закріплював зміни в українсько-московських політичних відносинах. Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автономну частину імперії. І хоча автономія була тоді ще доволі широкою, дії царату однозначно свідчили, що наступ на незалежність України триватиме»³. Варто зауважити, що підручники одного року публікації – 2008. Неабияк негативно описується рішення московського царя укласти Андрусівське перемир'я, підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату, репрезентується образ жорстокого царя Петра I. Про утиски Росією та царем українського народу учні дізнаються з наступного уривку: «Після Полтавської битви козацькою Україною прокотилася хвиля царського терору: виносилися смертні вироки мазепинцям, заборонялося друкувати книжки українською мовою, багатьох представників старшинської адміністрації було позбавлено урядових посад і маєтків. Натомість важливі

¹ Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. С. 148.

² Швидько Г. К. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. С. 178.

³ Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. С. 177.

посади надавалися росіянам та німцям, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві»¹. Надалі присутня інформація про стан українських земель періоду правління Єлизавети I, Катерини I, Катерини II з усіма можливими нюансами та проблемними питаннями. Позитивний образ з усієї даної теми має діяльність Катерини I, політика якої мала більш м'який характер порівняно з попередниками та її наступниками.

Отже, у шкільних підручниках з історії України для восьмих класів часто присутній образ Росії і російського правителя. Загалом він репрезентується негативно, як країни-агресорки, яка має за мету знищення всього українського. Дана репрезентація образу сусіда подібна до підручників для молодших класів.

У шкільних підручниках за 9 клас репрезентація негативного образу Росії не змінюється – уже на перших сторінках наведено даний матеріал: «Австрія та Росія як колоніальні імперії не визнавали українського народу як такого, цілеспрямовано асимілюючи українців. Австрія та Росія були країнами-метрополіями щодо українських територій, повністю позбавлених будь-яких ознак державності. Українські землі були внутрішніми колоніями цих держав»². Єдина позитивна репрезентація образу Росії – прагнення декабристів оновити Російську державу, ліквідувати кріпосну систему та самодержавство. Хоча далі підкреслюється: «Вони вважали, що інтереси українців цілком можуть бути задоволені в оновленій демократичній Росії. Ця помилкова точка зору ослаблювала російський декабристський національний рух, хоча серед декабристів зустрічалися також українці»³. Існує тенденція демонстрації ненависті до російської влади, адже нерідко стосовно неї використовується слово «ворог»: «До 40-х років XIX ст. головним чинником, який об'єднував українські верхи та низи, був їх спільний ворог – російське самодержавство»⁴.

¹ Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. С. 227.

² Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. С. 20.

³ Турченко Ф. Г. Мороко В. М. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2004. С. 63.

⁴ Реєнт О. П. Малій О. В. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. С. 89.

У підручниках яскраво висвітлюються колонізаторські бажання та плани Росії, її жорсткий політичний режим і розгалужена каральна система.

У підручниках за десятий клас містяться цілі абзаци та підпункти до параграфів, які розкривають жорстокість Російської імперії та її негативне ставлення до всього українського. Наприклад, так автори зазначають про політичні зміни в Україні в 1908-1913 рр.: «Пореволюційний період (1908-1913) позначений посиленою увагою царського уряду до проявів національних рухів імперії; пильну увагу привертав і український. Було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де його запровадили під час революції. Не дозволялося навіть тлумачити українською мовою незрозумілі для учнів слова. Цензура заборонила вживання в публікаціях слів «Україна», «український народ». Власті повсюди закривали товариства «Просвіта», забороняли продаж українських видань, зокрема Біблії українською мовою, проведення вечорів, концертів, інших масових заходів з використанням української мови, навіть збирання коштів серед населення для спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Учасники національного та революційного рухів жорстоко переслідувалися – країна вкрилася шибеницями, що дістали назву «столипінські краватки»¹. Опис подій Першої світової війни дедалі більше підтверджує негативний образ сусіда: «До того часу, поки у складі Російської імперії перебувала Наддніпрянська Україна, царський уряд прагнув захопити й Західну Україну. Вступаючи у війну, Російська імперія планувала, зокрема, захопити землі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття»². Автори демонструють основні тези виправдання російським урядом своїх дій: «святина роль» країни-об'єднувача, релігійні наміри, історична справедливість, тощо. Водночас учням демонструється інша позиція – опис діяльності російського керівництва грабіжницького та імперіалістичного характеру. Завдяки цьому учні поступово ознайомлюються з існуванням і дією історичних і політичних маніпуляцій та пропаганди. Із опису дій окупаційної

¹ Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 36.

² Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2003. С.9.

російської влади на Західній Україні можна зрозуміти її справжні мотиви участі у війні, що знову підкріплює негативний образ сусіда: «Уся політика російської окупаційної влади спрямовувалася на те, щоб знищити будь-які національні особливості українського населення, перетворити галичан на росіян»¹.

Аналізуючи тему «Українська революція березень 1917 – початок 1918», можна зробити висновок щодо змін у репрезентації образу сусіда: якщо раніше весь негативний образ репрезентувався в особі російського царя та його політики, то після ліквідації самодержавства негативізм прослідковується в образі росіян загалом, що демонструється в матеріалі стосовно реакцій російського суспільства на Перший універсал Української Центральної Ради². Надалі ж, описуючи революційні події у підручниках, автори неодноразово звертають увагу читачів на спроби російського уряду нав'язати Україні свої підходи до розв'язання питань, цим самим втручаючись у її внутрішні справи. У наступних розділах на тему конфліктів СРСР і УНР, увага приділяється намаганням російської влади створити собі благородний образ спасительки, що використовуює будь-які методи: «Більшовицька ідеологія, ґрунтована на засадах колективізму та демократичного централізму підпорядковувала волю кожного пересічного громадянина залізній волі партії. Ставлячи класові (а по суті партійні) інтереси над загальнолюдськими, комуністи вписували культуру в жорсткі рамки ідеології»³. Варто зауважити, що в підручнику 2003 р. наявний окремий параграф про Голодомор 1932-1933 рр.⁴, водночас, якщо взяти до уваги підручники 2010 р., то вони завершуються вивченням періоду 1918-1921 рр. Але підручники 11 класу як 2001 р., так і 2011 р. починаються з теми Другої світової війни та не мають згадок про один з найбільш жорстоких злочинів російської влади.

¹ Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 119.

² Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 114.

³ Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 219.

⁴ Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2003. С. 282.

Отже, у шкільних підручниках для десятого класу окрім негативного образу російського царя демонструється негативний образ російських політичних сил та російської влади як такої; зображено найповніший перелік аморальних заходів російської влади: маніпуляції на релігійній основі, розпалення ворожнечі в українському суспільстві, ідеологічний тиск та репресії, запровадження штучного голоду на українських землях, тощо.

Підручники 11 класу з історії України починаються з теми Другої світової війни. Перші сторінки змальовують образ сусіда: «Таємна угода між Німеччиною та Радянським Союзом проілюструвала імперську суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин»¹. Загалом згадуються теми радянзації західних областей України; депортація кримських татар, греків, вірмен з Криму, що підкріплюється наявними у підручниках уривками спогадів людей, що зазнали репресій²; описується становище УРСР після війни³. У темі післявоєнної відбудови СРСР частими є такі словосполучення як «примітивна схема відбудови», «некваліфікована робоча сила», «застарілі схеми праці», «примус», що допомагає репрезентувати образ непрогресивної та відсталогої держави. Згадується і післявоєнний голод 1946-1947 рр. та репресивні заходи радянської влади проти голодуючих⁴.

Жорстка ідеологія радянського режиму та його пропаганда – найбільш згадувані теми підручника. При описі входження Кримської області до складу УРСР автори подають школярам дві оцінки події: як це підносило радянське керівництво та вже аналіз події сучасними істориками. Якщо перші «наголошували, що ця подія є проявом дружби та довір'я російського народу до

¹ Турченко Ф. Г., Панченко П. П. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2001. С. 5.

² Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Синиця, 2012. С. 53.

³ Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2011. С. 74.

⁴ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Синиця, 2012. С. 53. С. 76.

українського, що це акт, який прикрасив наше велике національне торжество»¹, то другі аргументували справжні цілі «совєтської» влади та описали відповідний результат їхніх дій. Також часті теми в різних підручниках для 11 класів – це зросійщення народів СРСР і «підробки» історії, завдяки чому і продовжувала існувати радянська ідеологія², а СРСР описується як відстала країна, що не здатна забезпечити достойний рівень життя своїх громадян.

Образ Росії у параграфах про незалежну Україну є неоднозначним. Якщо порівнювати із згадками з минулих параграфів, то тут вони значно скорочуються. Автори зосереджують увагу на проблемах України на початковому етапі її незалежного становлення – спадку СРСР. Образ Росії формується при питаннях зовнішньої політики та міжнародних зав'язків нашої держави: українсько-російсько відносини характеризуються як складні, що періодично загострюються у зв'язку з питаннями економічної інтеграції в межах СНД.

Тож, у перших підручниках незалежної України образ Росії постає яскраво негативним, водночас вже з 2010 р. ситуація починає змінюватися – сусід подається у нейтральному забарвленні, а «недоречні» історичні події починають викреслювати зі сторінок підручників. Найбільше уваги приділяється формуванню образів російських державних утворень, ніж самого народу. Наприклад, негативно зображується московський цар чи російський імператор, радянське керівництво, але згадок про самих росіян майже немає. Резюмуючи, загальний образ Росії репрезентується у шкільних підручниках до 2014 р. як країни-агресорки, що з давніх часів прагне підкорити українців і аргументує це своєю винятковою історично сформованою роллю.

2.2. Репрезентація образу росіян та Росії у шкільних підручниках після Революції гідності

¹ Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2011. С. 105.

² Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2011. С. 155.

У шкільних підручниках з історії України для 5 класу періоду після 2014 р. спостерігається динаміка зменшення згадок росіян та Росії. Нерідко автори підручників використовують інші іменники: «Наш народ відстоював цінності свободи під час Революції гідності 2013-2014 рр. Після неї вороги окупували Крим, розпочали війну на Сході України. Сьогодні бійці на фронті та волонтери, люди різних професій, націй і релігій відстоюють свободу і незалежність нашої держави»¹. Дітям подають образ ворога, при цьому точно не зазначають хто мається на увазі. В іншому ж росіян та українців ставлять на одне місце, що підтверджують наступні цитати: «Нацисти вважали, що українці, росіяни, білоруси, євреї, роми та інші народи є менш вартісними та мають прислужувати їм»², «Зокрема у Києво-Могилянській академії навчалися, поруч з українцями, білоруси, росіяни, серби, румуни, греки, молдовани»³, «Качанівка була і своєрідним музейним центром, де були зібрані видатні твори західноєвропейських, українських та російських митців»⁴. Варто зазначити, що виклад матеріалу для п'ятого класу є доволі спрощеним, дітям коротко розповідають про історію України від найдавніших часів до сьогодення, загалом історичні події викладені стисло та без емоційного забарвлення. Хоч образ росіян та Росії в шкільних підручниках присутній, але він репрезентується переважно без негативу. Та ситуація змінюється під час викладу інформації про російську окупацію 2014 р.: «Невдовзі сусідня Росія захопила Крим і розпочала за підтримки місцевих сепаратистів війну проти України з метою загарбати території на сході нашої держави»⁵.

¹ Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. С. 25.

² Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 102.

³ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 143.

⁴ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 160.

⁵ Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. С. 123.

У шкільних підручниках з історії України для 7 класу образ росіян демонструється саме як сусіднього народу, також як і в попередніх посібниках наявні міркування істориків щодо теорії походження назви «Русь», але питання етнічної належності населення Київської Русі автори не висвітлювали. При опису перебігу Московсько-литовських війн кінця XV ст. та життя населення Чернігово-Сіверщини у складі Московії автори промальовують негативний образ Росії як загарбниці: «Війни між Московією та Великим князівством Литовським розпочалися у 80-х роках XV ст. Московське князівство під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські й білоруські землі»¹. Також у підручниках висвітлюється боротьба між Литвою і Московією за вплив на Київську православну церкву: «На початку XV ст. загострилася боротьба між Литвою і Московією за вплив на Київську православну митрополію. Москва, яка заявляла претензії на Київську митрополію, фактично порвала з нею, самовільно обравши митрополита. При цьому Київська митрополія залишилась у єдності з Константинополем»². Отже, згадки росіян та Росії присутні у таких темах як Київська Русь та українські землі в період XIV-XV ст. Якщо сам народ – росіяни, - описуються як територіальний сусід, то образ їх державного утворення репрезентується виключно як країни-агресора.

Шкільні підручники з історії України для 8 класу відрізняються великою кількістю згадок росіян та Росії. У підручниках 2021 р. прослідковується тенденція збільшення згадок про Росію порівняно з підручниками 2016 р. Так для порівняння було обрано шкільний підручник з історії України для 8 класу В. Власова 2016 р.³ та підручник О. Гісема та О. Мартинюка 2021 р.⁴ У першому посібнику про Московію, Велике князівство Московське та Москву зустрічається 17 згадок та 1 раз застосовується іменник «Росія», у другому – 27

¹ Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2020. С. 155.

² Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2020. С. 165.

³ Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. 256 с.

⁴ Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Вид-во «Ранок», 2021. 192 с.

згадок, з яких 5 безпосередньо про саму Росію. Найчастіше ці згадки стосуються теми Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та подальшим становищем українських земель. Образ Росії присутній ще раніше в темі «Українські землі в XVI столітті». Так учням розповідають про війни Московії проти Лівонського ордену німецьких лицарів, а після його розпаду (1561 р.) – проти Великого князівства Литовського, Польщі (з 1569 р. Речі Посполитої), Данії та Швеції (за вихід до Балтійського моря). Російська держава знову зображується як ворогуюча. Окремим параграфом в підручниках подається українсько-московський міждержавний договір 1654 р. та продовження національно-визвольної війни (1654-1657 рр.) В одному із підручників наявний спогад українського шляхтича Павша щодо присяги українців 1654 р.¹, котрий демонструє негативний образ московського царя, якому не хотіли присягати на вірність навіть під страхом смерті. Автори також наголошують на недотриманні російською стороною українсько-московського договору 1654 р. Надалі у підручниках висвітлюється московсько-українська війна 1658-1659 р., вкотре звертають увагу на недотримання московським царем своїх обіцянок.

Щодо образу росіян у шкільних підручниках з історії України для 8 класів, то їх також зображують як ворогів. Після 2014 р. змінилася репрезентація державного утворення і самого народу. Раніше акцентувалася увага лише на войовничій російській державі, згадки про росіян (як людей та громадян) не містили емоційного забарвлення. Наприклад у підручнику 2016 р. подається уривок з листа І. Брюховецького, в якому описується ворожість росіян: «Їх ми, однак, не захотіли вигнати із українських міст шаблею, але без кровопролиття замислили до московського рубежу в цілості провести але вони, москалі не пішли мирно дозволеною собі дорогою, а почали були війну. Тоді через повстання та хвилювання народу пізнали щодо себе таку, якої нам бажали, шкоду, що й мало їх живих змогло відійти»². Ще однією гострою темою

¹ Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. С. 137.

² Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. С. 158.

у репрезентації образу росіян та Росії у шкільних підручниках є сюжет про похід шведського короля Карла XII на Москву через Україну, початок виступу І. Мазепи проти Росії та зруйнування російськими військами гетьманської столиці Батурина. Як і в попередніх роках в підручниках наявний опис покарання Мазепи: страта його опудала, проголошення церковного прокляття (анафеми). Про зруйнування Батурина наявний наступний уривок: «Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно атакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та статі... Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини»¹. Це дає підстави говорити про репрезентацію образу жорстокості Росії та росіян. Надалі виклад шкільного матеріалу у підручниках для 8 класів після 2014 р. дуже схожий з попередніми роками. Так само розповідається про пом'якшення політики царату щодо України за часів правління Катерини І, про прищеплення моди на все українське за Єлизавети та про ліквідацію гетьманства за часів Катерини ІІ.

Отже, з нового – у підручниках для 8 класів після 2014 р. можна виділити лише зміну репрезентації державного утворення і самого народу. Якщо раніше про самих росіян згадок було мало та вони мали загалом нейтральне забарвлення, то в нових підручниках росіян почали описувати як ворогуючий народ, а не лише їх державу-агресорку.

У підручниках з історії України для 9 класів з перших сторінок зображується деспотизм російської влади: «Їм знадобилося більше ніж століття, щоб зламати й уключити до складу Російської імперії Лівобережну Гетьманщину (1764 р.), Слобідську Україну (1765 р.), Запорізьку Січ (1775 р.), ліквідувати залишки державності на Лівобережжі (1782 р.), позбавити українські міста магдебурзького права (1835 р.)»². Образ відсталого держави є провідним у підручниках для 9 класів, наприклад: «В Україні, яка була

¹ Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. С. 186.

² Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2017. С. 5.

складовою відсталої Російської імперії, індустріальна революція суттєво затягнулася»¹; «Похід російської армії в Європу показав російським офіцерам-дворянам відсталість Росії з її необмеженим самодержавством, свавіллям і хабарництвом чиновників, варварством поміщиків, повною безправністю, страшною злиденністю й неосвіченістю народів»²; «Відсталість Російської імперії породила опозиційний рух серед усіх соціальних верств населення»³. Отже, як бачимо нічого нового в репрезентації образу росіян та Росії у шкільних підручниках з історії України для 9 класів після 2014 р. не з'явилося. Головною особливістю є наскрізний образ Росії як відсталої держави, адже в попередніх класах увага закріплювалась саме на її ворожості.

У підручниках з історії України для 10 класів згадки про сусіда присутні у назвах параграфів: «Боротьба радянської Росії проти УНР», «Перша спроба радянської Росії загарбати Україну», «Радянсько-російська окупація України»⁴, - репрезентація негативного образу Росії. Описуючи події Першої світової війни, автори підручників надають учням для ознайомлення Маніфест Головної української ради 1914р.: «Йдучи війною на Австро-Угорську монархію, Росія загрожує загибеллю українського національного життя, яке знайшло захист у конституційному устрої Австрійської держави. Перемога Росії принесе українському народові Австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів в Російській імперії»⁵. У параграфі про політику Росії на західноукраїнських землях періоду 1914-1917 рр. наявний наступний уривок: «Для остаточного знищення національного руху російська влада вдалася й до масових депортацій місцевого населення»⁶. Дана інформація вибудовує образ Росії як держави, що споконвіку має колонізаторські та імперські амбіції.

¹ Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2017. С. 25.

² Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2017. С. 41.

³ Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2017. С. 49.

⁴ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. С. 6.

⁵ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. С. 15.

⁶ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. С. 25.

У завданнях після першого розділу «Україна в роки Першої світової війни» дітям пропонується виконати індивідуальний проєкт «Добровольці та волонтери: від Першої світової до сучасної агресії Росії проти України», що є хорошою спробою проведення «паралелі» між минулим і сучасним, демонстрацією того, що «Російська імперія = Російська Федерація». Досить часто Росію та росіян згадують у темі «Українська революція 1917-1921 рр.». Як і в підручниках до 2014 р. висвітлюється негативне ставлення російських політичних сил до будь-якого прояву української самостійності, звертається увага на спроби російського уряду нав'язати Україні свої підходи до розв'язання проблемних питань. Окремо розповідають про терор радянської окупаційної влади, її провина в масовому голоді 1921-1923 рр., що посилює кровожерливий образ. У підручнику надається документ «З таємного обіжника Державного політичного управління УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р.», у якому наявний наступний уривок: «Українська закордонна преса наголошує, з приводу українізації, що серед української громадськості шириться ідея національної державності. За твердженням цієї преси, такі зміни створюють загрозу войовничому і пануючому в Україні російському шовінізму, окупантам із Москви»¹, - автори прийняли рішення надати учням для ознайомлення історичне джерело, але не надали власних оціночних суджень, що має на меті допомогти учням самим сконструювати образ сусіда. А враховуючи слова «окупанти» та «шовінізм», які несуть негативний характер, очікувано, яким цей образ буде. Яскраво негативно репрезентується образ Росії в темах про Голодомор, Другу світову війну, зокрема окупацію Червоною армією Західної України, тощо. Ці розділи мають цілком подібне емоційне та сенсове забарвлення, і тому не потребують ґрунтового аналізу.

У підручнику з історії України для 11 класу образ Росії вперше демонструється у передмові: «Хоч незалежність здобули мирним шляхом, все ж не вдалося уникнути війни з Росією, яка намагається знову уярмити Україну. У

¹ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. С. 143.

2014 р. Москва здійснила пряму збройну агресію проти нашої держави, анексувала Крим та розпочала бойові дії на Донбасі»¹. Негативний образ наявний ще перед викладом основного матеріалу.

Цікавою для даного дослідження є тема про радянізацію західноукраїнських земель, у якій зазначається мета даного процесу - ліквідація спротиву та опори національно-визвольного руху та деморалізація населення. Автори зазначають й про позитивні наслідки радянізації: формування нової системи освіти, ліквідація неписьменності, - але на противагу цьому подають ідеологізацію освіти. Ідеологічний наступ сталінізму описується наступним чином: «Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства, ізолювати й протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ «внутрішнього ворога» як необхідного атрибута тоталітарного режиму»². Надалі русифікація, денаціоналізація та ідея «єдиної радянської нації» у підручниках згадується як один з основних векторів політики СРСР. У шкільних підручниках висвітлюється моральний занепад населення у 60-70-ті рр. Особливу увагу приділяють Чорнобильській катастрофі, якій відведено окремий підпункт, і де зазначають про приховування радянським керівництвом трагедії. У темі становлення України як незалежної держави у першому параграфі серед особливостей її державного будівництва виділяють «гібридну війну Росії проти України, яка фактично розпочалася після проголошення незалежності»³, також інформують учнів стосовно цілей Російської Федерації та пояснюють її дії.

Про втручання Росії у внутрішні справи України йде мова у наступних параграфах, на цій темі наголошується багато уваги, зокрема згадується російсько-український конфлікт навколо о. Тузли. Можна помітити, що саме в темі про незалежну Україну збільшується кількість згадок про Росію та її

¹ Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2019. С. 5.

² Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2019. С. 35.

³ Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2019. С. 159.

прагнення контролювати сусідні території: «Однак з приходом до влади в Росії В. Путіна розпочався процес стрімкого погіршення відносин між Росією та Україною. Російське керівництво розглядало Україну як зону свого виключного впливу і прагнуло відновити над нею цілковитий контроль»¹. Висвітлюючи творення нової України, автори підручників пишуть про чергову «газову війну», ініційовану Російською Федерацією, окремим параграфом надають інформацію про збройну агресію Російської Федерації проти України.

Якщо говорити про репрезентацію образу Росії та росіян у шкільних підручниках з історії України після 2014 р., то можна виділити наступні особливості: у підручниках для 5 і 7 класів образ росіян та Росії репрезентується максимально нейтрально, без емоційного забарвлення, згадки в основному стосуються територіального сусідства; у підручниках для 8-11 класів демонструється яскраво негативний образ Росії та росіян, якщо раніше увагу автори підручників звертали лише на образ державного утворення росіян, то зараз почали описувати і сам народ. Тож, події 2014 р. значно вплинули на шкільну літературу, збройна агресія Росії проти України стає наскрізною проблемою всього підручника.

Резюмуючи, аналіз репрезентації образу Росії та росіян в українських підручниках з історії України свідчить про суттєві зміни у висвітленні цієї тематики після Революції гідності 2014 р. Якщо у підручниках до Революції гідності простежується тенденція створення переважно негативного образу Росії як державного утворення, то після – ставиться акцент не лише на державній політиці, а й на суспільних характеристиках росіян. Водночас у підручниках для молодших класів помічаємо відносно нейтральний підхід подання інформації, який має мінімальне емоційне забарвлення, а в підручниках для старших класів простежується негативний образ Росії та росіян також.

¹ Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2019. С. 197.

До 2014 р. образ Росії у шкільних підручниках демонструвався у контексті конфліктів історичного характеру, загарбницької політики та колонізаторських намірів, але акцент на її владі був основним. Події 2014 р. (збройна агресія Російської Федерації, окупація Кримського півострова, початок бойових дій на сході України) актуалізували рефлексії в українському суспільстві та в академічних колах щодо взаємозв'язків українців та росіян у минулому – відбулася зміна парадигми: репрезентація сусіда частіше починає охоплювати не тільки політичну сферу, але й суспільну складову держави, завдяки чому формується стійкий образ країни-агресора. Загальний наратив системи освіти з історії України характеризується глибоким аналізом подій сучасності. Збройна агресія Росії проти України 2014 р. стала наскрізною проблемою всієї шкільної літератури, адже про неї згадують не лише у підручниках для 11 класів, а починають підводити вже з 5 класу.

Зміни в репрезентації образу Росії та росіян характеризуються реакцією суспільства та влади на сучасні події. Автори підручників викладають навчальний матеріал через контекст боротьби українського народу за незалежність, що має за мету сприяти вихованню патріотичного молодого покоління. Тож, освіта має властивість відображати еволюцію суспільних настроїв та державної політики, що є закономірністю у час геополітичних трансформацій.

РОЗДІЛ III. ОБРАЗ ПОЛЬЩІ ТА ПОЛЯКІВ НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Репрезентація образу Польщі та поляків у шкільних підручниках до Революції гідності

Україна та Польща мають складну історію співіснування у зв'язку із спільністю кордонів – відносини з драматичними зіткненнями, політичними, соціальними та релігійними конфліктами, збагачену культурними обмінами та взаємовпливами. У першій спробі визначення зовнішньополітичних пріоритетів України після проголошення незалежності особлива роль відводилася Польщі, яка прийняла пропозицію щодо підтримання «стратегічного партнерства». З початку 1990-х років необхідність встановлення і зміцнення українсько-польських добросусідських і навіть союзницьких відносин стала широко визнаватися в політичних колах обох країн.

Перші підручники незалежної України були побудовані на основі етноцентричного та державницького підходу, а образ поляків і Польщі в них позначений здебільшого негативними рисами ¹. Польська тематика розглядається фактично так само, як і в радянських підручниках з характерною для них російськоцентричністю на базі «слов'янофільства» і «православ'я», завдяки чому поляки демонструвалися як частина ворожого західно-католицького світу.

Уперше Польща згадується у темі «Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI століття» в контексті дружнього сусіда: « Наприкінці X ст. було встановлено дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною і Польщею»².

¹ Мудрий М. Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських шкільних підручниках з Історії. *Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / Pod red. Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszów, 2000; ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Збірник наукових праць. Харків, 2003. С.270–276.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 46.

Надалі згадується союзний договір Ярослава Мудрого та польського короля Казимира, який передбачав визнання Перемишля, Белза, Червенських міст і Берестя складовою Русі. Під час оповіді про Галицьке князівство за Ярослава Осмомисла також розповідається про встановлення добросусідських відносин з поляками. Згадка про союзницьку угоду з Польщею наявна і за часів князювання Романа Мстиславича, проте як зазначається надалі, втрутившись у міжусобну боротьбу польських князів галицько-волинський князь загинув. Зазначається про втручання Польщі у боротьбу братів за владу під час «Великої смути», поділ польським і угорським володарями в 1214 р. Галицько-Волинської держави.

Початковий образ Польщі має позитивне забарвлення, яке поступово втрачає свої риси через наголошення у навчальних матеріалах на періодичному втручанні польської влади в українські питання. Як зазначається в одному із підручників для 7 класу: «Лев Данилович не стільки шукав шляхів до подолання удільності, скільки втягувався в кровопролитну борню з Литвою, ятвягами й Польщею»¹. Учням викладається про нестабільність польсько-українських відносин: дружність при правлінні Юрія I, зазіхання поляків і угорців на Львів після смерті Юрія II.

У темі «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав у другій половині XIV-XV ст.» досить значну увагу автори надають поглинанню української політики польською коронною: «На вищі посади призначалися переважно поляки. Влітку 1434 р. виходить королівський привілей про запровадження польського права й урівняння місцевої шляхти польською»². Загалом автори транслиують думку, що незважаючи на наявність відмінностей у політиці литовських і польських правителів стосовно українських територій, що були приєднані, то її головною метою було

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 137.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. С. 160.

ліквідувати залишки політичної самостійності разом з проведенням асиміляції місцевих мешканців.

Люблінська унія в шкільних підручниках до 2014 р. майже завжди має негативне трактування. Українські землі представляються як бажана територія для сусідів-завойовників, зокрема й Польщі. Досить часто автори використовують термін «експансія» стосовно дій польського уряду до української території, а події Люблінської унії описуються як «національна катастрофа» українців: «Рішення Люблінського сейму 1569 р. про підпорядкування українських земель владі польського короля та польських урядовців призвело до наступу на православну віру українців, їхню культуру та мову. Одночасно з польською державою цей наступ здійснювала католицька церква. Під їхнім тиском український народ зазнав «національної катастрофи»¹. Опис користі, яку принесла Польщі унія, у контексті «біди» українців, створює контраст, що зумовлює формування ще більш ворожого та негативного образу: «Унія відкрила Польщі шлях до використання природних багатств України й швидкого зміцнення своєї економіки та обороноздатності. Українцям вона принесла різке посилення феодальної експлуатації»².

Образ Польщі у шкільних підручниках поступово набуває негативних характеристик: якщо на початку в підручниках для 7 класу Польщу представляли як сусіда, з яким прагнули збудувати дипломатичні відносини, то в матеріалі періоду другої половини XVI ст. образ зазнає змін. Варто навести приклад: «Заволодіння Польщею майже всією Україною внаслідок Люблінської унії 1569 р. призвело до посилення феодально-кріпосницького та національного гноблення. Зросла панщина, запроваджувалися нові натуральні, й грошові повинності. Визиск панів не мав меж. Наступ католицизму, який українці

¹ Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2008. С. 24.

² Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2008. С. 24.

сприйняли як «зневагу, погорду ї знущання на кожному кроці», викликав могутній усенародний опір»¹.

Досить яскраво даний образ транслюється в темах козацьких повстань і Національно-визвольної боротьби. Образ Польщі все більше набирає негативних рис, її представляють як експлуататора українських земель та народу². Разом з образом експлуататора також використовують образ поневолювача: «Щоб поневолити українців, польський уряд насамперед намагався зламати стрижень їхньої свідомості – православну віру»³. Часто застосовуються такі поняття як «релігійний», «національний» і «соціальний гніт» по відношенню до українців, поляків же описують як шляхтичів чи урядовців – еліту. У підручниках відсутня будь-яка позитивна або ж нейтральна згадка про поляків цього періоду. Протистояння українців та поляків описується також у матеріалі про участь запорожців у польсько-українських війнах, гайдамацький рух та Коліївщину. Образ української «визволеної землі» від польської влади, католицьких та уніатських інституційних систем і «відновлення козацької адміністрації» має наріжний характер більшості матеріалу, що стосується даної теми.

У підручниках для 9 класу образ польської держави зображується менш могутнім, що пояснюється втратою поляками власної державності. На заміну з'являється новий – поляки-конкуренти щодо відновлення державності⁴. Неодноразово в підручниках наголошується, що поляки виявляли одностайність у запереченні права українців на самовизначення. Значну увагу приділено польському повстанню 1830-1831 рр. та участі українців у ньому⁵. Значні протиріччя між українцями та поляками відображено в параграфі про «весну народів»: «Польська шляхта прагнула не допустити українських представників

¹ Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2008. С. 46.

² Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2008. С. 101.

³ Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2008. С. 101.

⁴ Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. С. 21.

⁵ Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. С. 71.

до парламенту, використовуючи різні засоби: від погроз до фальсифікації бюлетенів»¹. Якщо коротко охарактеризувати події 1848 р. через призму українсько-польських відносин, то вони постають як боротьба представників обох народностей за право утворення національної державної системи на Галичині.

У темі періоду 1900-1913 рр. з історії України образ Польщі суттєво не змінюється, хоча демонстрація протиріч між українцями та поляками зберігається: «Представники українського населення впродовж багатьох десятиліть домагалися адміністративного поділу Галичини на Східну та Західну. ... Але польська еліта, яка економічно і політично домінувала в краї, не була в цьому зацікавлена. До українців вона ставилася як до відгалуження польського етносу»². Згадуються прагнення поляків розколоти українське суспільство³ та конфлікт за університет (загибель українського студента Адама Коцка). Водночас через декілька сторінок підручника репрезентація образу Польщі змінюється – згадуються давні традиції встановлення дипломатичних відносин: «Адже українсько-польські відносини не обмежувалися конфліктами і протистоянням. Обидва народи сотні років жили поруч і використовували взаємне сусідство. Зокрема контакти з польською культурою сприяли засвоєнню українцями європейських ідей. Нарешті, тісними були особисті стосунки між українцями і поляками: досить поширеними були змішані українсько-польські шлюби. У лютому 1914 р. було укладено польсько-українську компромісну угоду»⁴. Акцентується увага на спробах польсько-українського порозуміння перед Першою світовою війною.

На початку даної війни проявилось давнє українсько-польське протистояння. Увага учнів зосереджується на рішенні німецького уряду від 23 жовтня 1916 р. про утворення «самостійного» Польського Королівства з 10 губерній Польщі, та ігнорування вимог українців. Надалі згадки про Польщу і

¹ Реєнт О., Малій О. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. С. 92.

² Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 12.

³ Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 76.

⁴ Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. С. 80.

поляків у шкільних підручниках для 10 класів зникають. Хоча цікаво, що у підручниках після 2014 р. в епізоді про «листопадовий зрив» і захоплення українцями Львова, наявний опис реакції поляків, проте у підручниках до 2014 р. демонструється лише виклад подій з точки зору українського наративу та жодної згадки про сусідів.

У періоді стосовно Другої світової війни один із провідних образів – Польща. Автори зазначають, що більшість українців буди задоволені руйнуванням Польської держави і навіть не приховували цього. Описуються напружені польсько-українські відносини опісля закінчення війни, зокрема згадано про операцію «Вісла»: «Нова польська влада почала розпалювати національну ворожнечу між поляками та українцями і готувати депортацію останніх. Репресивні акції польської влади стосовно українців викликали протидію боку ОУН та УПА. Загони повстанців базувалися у важкодоступних районах звідти; здійснювали напади на польські військові підрозділи, пости міліції, адміністрації»¹. Автори підручників підкреслюють, що польська влада створила депортованим українцям усі умови, щоб вони втратили ознаки своєї етнічної ідентичності.

Надалі згадки про Польщу та поляків стосуються періоду незалежності України. Але в підручниках до 2014, на відміну від більш сучасних, не звертається увага на те, що це одна із перших країн, яка підтримала незалежність України. Взагалі якщо порівнювати з пізнішими підручниками, згадок про Польщу в цій темі набагато менше, але більше присутні згадки про українсько-російські відносини і російський напрямок в зовнішній політиці. Згадується лише встановленні домовленості керівництва України з лідерами Польщі, що занадто мало, аби говорити про розкриття певного образу сусіда.

Тож, образ Польщі змінювався на сторінках шкільних підручників у залежності від контексту історичних подій. Якщо в підручниках для 7 класів Польща демонструється в образі сусіда, з яким руські князі намагалися

¹ Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Синиця, 2012. С. 86.

встановити дипломатичні відносини, то вже для 8 класів Польща стає загарбником і експлуататором. У підручниках для 9 та 11 класів поляків зображають як конкурентів українців щодо будівництва державності. У останніх темах підручників для випускних класів образ Польщі змінюється на нейтральний, але автори не вдаються у подробиці сучасних польсько-українських відносин.

3.2. Репрезентація образу Польщі та поляків у шкільних підручниках після Революції гідності

Уперше згадка про поляків та Польщу на сторінках підручників з історії України зустрічається у матеріалі стосовно доби середньовіччя. Польсько-українські відносини репрезентуються неоднозначно. У підручниках описуються постійні конфлікти з поляками за прикордонні землі: «Протягом володарювання йому (Данилу Романовичу) доводилося одночасно долати опір кількох суперників: зі сходу загрожували монголи, із заходу на українські землі зазіхала Литва, Польща та Угорщина»¹. Водночас автори подають і позитивні моменти відносин – акцентується увага на практиці вкладення династичних шлюбів з представниками польських династій і розвиткові торгівлі: «Крім Візантії, до партнерів Русі належали Чехія, Угорщина, Польща, Німецька імперія, Болгарія»².

Досить значну увагу приділено боротьбі Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинського князівства. Про похід Казимира III 1349 р., в результаті якого було захоплено Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир, автори пишуть як про «загарбницьку компанію, польський король якої ж назвав це «хрестовим походом» проти схизматиків-православних і литовців-язичників»³. Загалом в підручниках разом зі словом «Польща» найчастіше

¹ Власов В. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2015. С. 137.

² Власов В. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2015. С. 53.

³ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2020. С. 111.

додається дієслово «загарбали», що несе в собі негативний окрас і створює ворожий образ. Так само негативно подається образ поляків у темі стосовно періоду їхнього панування на українських землях наприкінці XIV-XV ст.: «Поляки навіть не намагалися знайти спільну мову з місцевою елітою, а відразу запроваджували польську систему управління, передаючи її тільки в руки поляків»¹. Часто згадується проблемні питання ополячення та окатоличення українського населення.

Значне місце в українсько-польських відносинах займає Люблінська унія. У підручниках вона оцінюється по-різному: від «акту загарбання українських земель»² до початку нової європейської доби у вітчизняній історії. Хоча вже в більш сучасних підручниках виділяються і позитивні наслідки унії для українських земель: «Позитивним наслідком стало об'єднання українських земель у складі однієї держави. Українські землі у складі Королівства Польського стали значно ближчими до західноєвропейських впливів. Входження більшості українських земель до складу однієї держави – Речі Посполитої – сприяло формуванню у їх мешканців спільної української ідентичності»³.

Багато уваги надається українсько-польським відносинам у темі козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст., та їх апогею – Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Як і в підручниках 1990-х років, так і в більш сучасних, тема національно-визвольної війни займає вагоме місце, якій присвячують окремі розділи. Автори висвітлюють причини, передумови, наслідки, надають хронологію. Досить значну увагу приділяють обмеженням українських прав польською владою⁴. Не рідко в підручниках простежується теза, що в політиці польської влади вбачалася загроза самому існуванню українців як народу. Проте можемо помітити різницю із першим

¹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2020. С. 134.

² Швидько Г. К., Чорнобай П. О. Історія України: підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. С. 29.

³ Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл./ І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н.С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І.О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. – Київ: УОВЦ «Оріон», 2021. С. 16.

⁴ Мудрий М. Аркуша О. Історія України: підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2021. С. 81.

поколінням підручників незалежної України: у сучасних виданнях автори пропонують після параграфу обговорити передумови та причини національно-визвольної війни не такі, що вели до знищення українського народу, а навпаки, які сприяли формуванню української національної свідомості. У підручнику, виданому у 2016 р., наводиться визначення терміну «історична необхідність війни», яке пов'язується з процесами полонізації, національно-релігійними утисками та зневагою до української мови й культури. Водночас у характеристиці самої війни простежуються залишкові елементи етнічного підходу, що проявляються у формулюваннях на кшталт «війна проти Польщі» або «визволення з-під польського панування»¹.

Подібно висвітлюють в підручниках і події Коліївщини. В одному із них демонструють вороже протиставлення українців та поляків: «Як представники свого часу, повстанці проявляли надмірну жорстокість до своїх ворогів і самі зазнавали такої ж, коли потрапляли до них у руки»¹. Важливо, що українців не висвітлюють в образі жертви, а в даному випадку подають як рівносильного противника полякам. Відбулися зміни і при поданні образу ворога. Якщо в перших підручниках незалежної України було перейнято радянські традиції і поляків репрезентували противниками саме з точки зору класовості, то в більш сучасних виданнях акцент зміщується до національності і конфесії. Також зустрічається теза, що Коліївщина є продовженням національно-визвольної війни Б. Хмельницького. Обидві події вважають пов'язаними між собою як втілення національно-визвольної боротьби українського народу: Коліївщина мала на меті досягнути відновлення Гетьманщини на Правобережжі та відновити автономний устрій. Неодноразово в підручниках наголошується на спробах визволити українські землі від польської адміністрації та католицьких і уніатських інституцій.

¹ Батуріна С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках. // Сіверянський літопис. 2020. № 6. С. 52-62.

¹ Історія України: підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. О. Бурнейо, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, О. Ф. Штанько. Київ: ТзОВ «Видавництво Астон», 2016. С. 249.

Надалі бачимо відсутність будь-яких згадок про поляків або ж їх державу до середини XIX ст. (польські повстання та «Весна народів» у Галичині). У підручниках наголошується на важливості польських повстань для українського народу². При описі першої хвилі українського національного відродження на західноукраїнських землях зазначають про вплив на ідейний зміст та його організаційні форми сусідів – поляків, у яких теж розпочалось національне відродження, та які найшвидше долучилися до революційного руху в Галичині 1848 р. Так вимальовується нова репрезентація образу поляків – учасників повстанських рухів та політичних діячів, патріотів своєї держави. У підручниках зазначається, що завдяки підтримці поляками австрійської влади під час подій 1848-1849 рр., їм першим відкрилася можливість перетворити Галичину на польську автономію¹. Проте якщо аналізувати польсько-українські відносини в контексті «Весни народів», то активно висвітлюється протистояння обох народів, але яке подається не так яскраво як в підручниках до 2014 р. Наприклад, якщо раніше зазначалося, що польські та українські ідеї мали велику спорідненість, але поляки не бажали визнавати права українців на самостійність², то в більш сучасних підручниках акцент зміщено на бажання обох народів створити власну національну державну структуру в Галичині.

XIX ст. для поляків характеризується періодом бездержавності, але конфронтація в українсько-польських відносинах має власне продовження³. Прикладом слугує тема польських повстань, які зазнали невдач. Не останню роль в цьому зіграла українська сторона та її стосунки з повстанцями – шляхтичами, - котрі ігнорували вимоги та інтереси українського народу, й тому не отримали достатньої підтримки.

Як і в підручниках, опублікованих до 2014 р., так і в сучасних, багато уваги приділяється взаємним конфліктам між українцями та поляками: внутрішні протистояння поч. XX ст. в Галичині⁴ та антиукраїнська діяльність

² Власов В. С. Історія України: підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: «Літера ЛТД», 2017. С. 44.

¹ Власов В. С. Історія України: підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : «Літера ЛТД», 2017. С. 84.

² Струкевич О. К. Історія України: підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. С. 201.

³ Батуріна С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках... С. 52-62.

⁴ Струкевич О. К. Історія України: підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2017. С. 202.

під час Першої світової війни. Варто відмітити наведення в одному із підручників думки сучасного історика Ореста Субтельного стосовно окупаційної політики Австро-Угорщини на західноукраїнських землях в умовах війни¹.

Розпад Австро-Угорської імперії зумовив загострення україно-польських відносин. Причина – боротьба за владу над територіями Галичини та м. Львів, - де обидві сторони бажали створити власні державні утворення. Коли українці в листопаді 1918 р. захопили Львів і вважали це перемогою, то поляки побачили в листопадових подіях початок боротьби за свою країну: «Зокрема, більшість польського населення поставилася до ЗУНР ворожо, оскільки підтримувала ідею створення Великої Польщі, у межах якої мали бути й західноукраїнські землі»². Дані події характеризуються у підручниках як українсько-польська війна, а в окремих виданнях наголошується на існуванні трагедії для обох народів, що вважали ці території батьківщиною.

Союз Ю. Пілсудського та С. Петлюри в одних підручниках описують як спосіб зміцнення відносин між українцями та поляками та їхніми державами в сьогоденні, а в інших, зазначається, що поляки окупували Україну, користуючись союзницькими домовленостями щодо допомоги у визволенні від більшовиків.

Стосунки між двома народами в міжвоєнний і повоєнний періоди знову були позначені низкою хрестоматійних конфліктів, а територіально вони стосувалися Західної України: становище українців у Другій Речі Посполитій, події на Волині 1943 р., операція «Вісла». Відзначаються спроби мирних регулювань конфліктів, ініціатором яких був Волинський губернатор Г. Юзевський.

Однак будь-яка спроба мирного порозуміння була зруйнована трагічними подіями на Волині у 1943 р., котрі у всіх підручниках описуються досить

¹ Пометун О. І., Гупан М. Н. Історія України: підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. С. 25.

² Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. С. 101.

побіжно. Проте автори надали більше уваги операції «Вісла»: у деяких підручниках присутній окремий підрозділ про дану подію, у якому наскрізна ідея – помста тоталітарної влади українцям¹. Цілком зрозумілим є факт різного трактування українцями та поляками подій Другої світової війни, які залишили глибокі сліди в колективній пам'яті. Наприклад, для українців винною є політика Другої Речі Посполитої, а для поляків – діяльність ОУН і УПА².

Після теми про Другу світову війну в підручниках довгий час відсутні згадки про поляків і Польщу аж до теми проголошення незалежності України. Підкреслюються дружні відносини двох країн, і факт, що саме Польща першою офіційно визнала незалежність нашої держави.

Сучасні підручники з історії України подають образ Польщі та поляків неоднозначно: поруч із моментами співпраці та культурними взаємозв'язками відзначається висвітлення конфліктів. Автори зазначають і про негативні аспекти (полонізація, релігійний тиск, військова боротьба), і про позитивні (торговельні зв'язки, династичні шлюби, спільні революційні рухи). Тож, простежується поступова зміна риторики стосовно пошуку компромісів і більш зваженого аналізу історичних подій.

Резюмуючи, аналіз підручників з історії України свідчить про поступову еволюцію репрезентації образу Польщі та поляків, що змінювалася в залежності від опису певного історичного періоду. Посібники періоду публікації до 2014 р. характеризуються домінуванням етноцентричного та конфронтаційного наративів, які мали на меті підкреслити виключно суперечності. Але згодом даний підхід зазнав змін – став більш збалансованим, де поряд із конфліктами висвітлюються також культурні, політичні та економічні взаємодії.

Репрезентація образу поляків і Польщі в сучасних підручниках характеризується спробою відходу від однобічного трактування історії, у якому визнається складність українсько-польських відносин. Акцентується увага не лише на негативних моментах, а на аналізі їх причин і наслідків. Даний підхід

¹ Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. Для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2019. С. 55.

² Батуріна С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках... С. 52-62.

зумовлює формування об'єктивного історичного та критичного мислення в учнів.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки до дипломної роботи, можна сформулювати наступні висновки щодо результатів проведеного дослідження.

Нами було проведено ґрунтовний аналіз підручників з історії України різних періодів публікації, що продемонстрував наявність безпосереднього впливу історичної державної політики на освітній шкільний наратив. Ранні підручники незалежної України характеризуються тенденцією протиставлення українського народу «іншим» (етноцентризмом), що водночас зумовило і відхід від радянського історіографічного дискурсу, і сприяло формуванню нових стереотипів. Але дані підходи піддавалися змінам особливо після подій 2014 р. та відповідної масштабної ревізії образів сусідів у шкільних підручниках.

Відбувся аналіз динаміки змін у національному наративі, що допомогло простежити процес «пригадування» та «забуття» в історичній освіті. Наприклад, підручники періоду 1990-х і початку 2000-х рр. майже не згадують про долю кримських татар, але події анексії Криму в 2014 р. зумовили переоцінку наративів, завдяки чому їх образ набув більшого значення. Що стосується образу росіян і Росії, то спостерігаємо тенденцію поступового відходу від концепції «братніх народів», що яскраво відображалася в навчальних матеріалах періоду до Революції гідності, на заміну приходить радикально виражена ідея російського імперіалізму та шовінізму, і загарбницької політики щодо нашої держави. Варто зазначити про виявлення зниклих історичних сюжетів у підручниках, наприклад, відхід від нейтрального опису Росії, і появу нових сюжетів - акцентування на європейській інтеграції України.

Стосовно методів репрезентації образів сусідів, то було виявлено зображення сусідів через призму певних стереотипів, акцентів на історичних подіях (підкреслюються або конфлікти, або співпраця). Наприклад, до 2014 р. автори підручників демонстрували українсько-російські відносини більш

нейтрально, а після – у більш критичному світлі. Використання контент-аналізу, допомогло у виявленні частоти згадок певних термінів («кримські татари», «депортація», «Росія», «окупант» тощо). Варто зазначити, що проаналізовано було не увесь масив навчальної літератури, що пояснюється рамками дипломної роботи, але при цьому вибірка є доволі репрезентивною. Є надії повно охопити всі підручники в межах майбутнього більш масштабного дослідження.

Було доведено наявність суттєвих змін у підручниках до та після 2014 р. Репрезентація образу Росії характеризується сформованим образом країни-агресорки, яка історично прагнула ліквідувати нашу незалежність. Маргіналізація образу кримських татар перетворилася на приділення достатньої уваги долі народу та його вкладу в розвиток України. Образ Польщі та поляків також зазнав змін: від переважаючих негативних конотацій, зумовлених історичними конфліктами, до акцентування уваги на стратегічному партнерстві.

Тож, дане дослідження з аналізу репрезентації образів сусідів у шкільних підручниках з історії України, продемонструвало вагу освіти та, відповідно, посібників, у формуванні національної свідомості суспільства. Саме тому актуальність даної теми не викликає сумнівів. При аналізі змін змісту даних навчальних збірників, було не тільки окреслено основні тенденції в історичній політиці України, а підкреслено важливість об'єктивних та толерантних підходів щодо репрезентації сусідніх народностей для учнів школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Власов В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2015.
2. Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. 305 с.
3. Власов В. С. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. 256 с.
4. Власов В. С. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: «Літера ЛТД», 2017. 304 с.
5. Власов В. С., Данилевська О. М. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2002. 248 с.
6. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД. 2018. 256 с.
7. Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2020. 176 с.
8. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Вид-во «Ранок», 2021. 192 с.
9. Історія України: підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. О. Бурнейо, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, О. Ф. Штанько. Київ: ТзОВ «Видавництво Астон», 2016. 296 с.
10. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл./ І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н.С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І.О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 224 с.
11. Кульчицький С. В., Лебедєва Ю. Г. Історія України: підруч. Для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. 154 с.

12. Мисан В. О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2010. 176 с.
13. Мудрий М. Аркуша О. Історія України: підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2021. 104 с.
14. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підручник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів: рівень стандарту, академічний рівень. К.: Видавничий дім «Освіти», 2012. 288 с.
15. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: Синиця, 2012. 333 с.
16. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
17. Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. 174 с.
18. Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. 240 с.
19. Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: підручник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів: рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2010. 242 с.
20. Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишин Н. Ю. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. 272 с.
21. Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2007. 224 с.
22. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2019. 240 с.
23. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2020. 176 с.

24. Струкевич О. К. Історія України: підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. 288 с.
25. Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2017. 240 с.
26. Струкевич О. Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2019. 240 с.
27. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К.: Грамота. 2011. 320 с.
28. Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2008. 272 с.
29. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914-1939. Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 3-тє, виправл. та допов. К.: Генеза, 2003. 352 с.
30. Турченко Ф. Г. Історія України: підручник для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів: профільний рівень. Київ: Генеза, 2010. 302 с.
31. Турченко Ф. Г. Мороко В. М. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2004. 424 с.
32. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2009. 352 с.
33. Турченко Ф. Г., Панченко П. П. Історія України: підруч. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2001. 379 с.
34. Швидько Г. К. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2008. 336 с.
35. Швидько Г. К., Чорнобай П. О. Історія України: підруч. Для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2016. 352 с.
36. Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Вступ до історії України підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. 192 с.

37. Артимишин П. І. Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії (2000 – 2012 рр.). // Новітня доба. 2014. Вип. 2. С. 76-97.
38. Батуріна С. С. Образ "іншого": репрезентація історії України в російських підручниках. // Харківський історіографічний збірник. 2017. Вип. 16.
39. Батуріна С. С. Образ поляків і Польщі в українських шкільних підручниках. // Сіверянський літопис. 2020. № 6. С. 52-62.
40. Батуріна С. С. «Чужі свої»: до питання про репрезентацію історії кримськотатарського народу на сторінках українських шкільних підручників. // Сіверянський літопис. (5). 2021. С. 87-95.
41. Данилевський В. Висвітлення історії українсько-російських відносин у змісті історичної освіти: дипломна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти: спец. 014.03 Середня освіта (Історія); ХГПА. Хмельницький: ХГПА, 2021. 67 с.
42. Гошко Т. Роздуми довкола одного сюжету (представлення в шкільних підручниках Люблінської унії). // Україна Модерна. Число 12: Як (не) писати підручники з історії. Київ: Критика, 2012. С. 121–146.
43. Гусеф Катрин. Повернення до польсько-українських «конфліктів пам'яті» з часів кінця війни: чорна скриня відповідальности «комунізму» // Україна модерна. Число 4 (15). Пам'ять як поле змагань. Київ: Критика, 2009. С. 137–148.
44. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. // Проблеми слов'янознавства. 2011. Вип. 60. С. 68-80.
45. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, Україна, 21–22 листопада 1996. Івано-Франківськ: Плай.
46. Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. // Український історичний журнал, 5. 2005. С. 93–113.

47. Іващенко В. Ю., Куліков В. О. Зображення в підручниках з історії України для старших класів: досвід контент-аналізу. // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Випуск 4. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. 296 с.
48. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклик та перспективи для України. Матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.) / Упоряд.: О.В.Андрощук, О. О. Заплотинська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 149 с
49. Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. // Український історичний журнал. 2016. №2. С. 118-137 с.
50. Касьянов Г. Історична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір. // Україна Модерна. 21/2014 С. 135-159.
51. Касьянов Георгій. Підручники з історії України у світлі критеріїв Міжнародної мережі дослідження підручників // Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядк. та ред. Наталі Яковенко. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 84–89.
52. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Б. в., 2013. 128 с.
53. Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти: Збірник документів і наукових праць / За ред. К. О. Боханова. Бердянськ: БДПУ, ІІІ АПН України, 2007. 268 с.
54. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. 598 с.

55. Магочій Павло Роберт. Про написання історії народів і держав // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 3. Частина 1. Київ, 2008. С. 58-76.
56. Мудрий М. Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських шкільних підручниках з історії. // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszów, 2000.
57. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнар. наук. конф. Київ 15-16 гр. 2005 р. / упоряд. та наук. ред. Г.В. Касьянов. К : НАН України, Інститут історії України, 2008. 264 с.
58. Підручник з історії: проблеми толерантності. Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва. / Г.В.Касьянов, П.Б.Полянський, І.Б.Гирич та ін. Чернівці: "Букрек", 2012. 128 с.
59. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Романа Ключка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
60. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2009. 328 с.
61. Попова К. В. «ЗАГУБЛЕНІ»: Крим та кримські татари у змісті шкільної історичної освіти. // Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім.Тараса Шевченка, № 14 (2022). С. 135-144.
62. Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російськоукраїнський трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.
63. Посохов, С. І. 2017. «СВОЇ», «ЧУЖІ», «ІНШІ»: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМАГОЛОГІЇ.//Харківський історіографічний збірник, 15, 28-42.
64. Потапенко Я. Рецепція Євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі. // Наукові записки Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2015. №4. С. 4-21.
65. Сергійчук В. І. Трагедія Волині: причини й перебіг Польськоукраїнського конфлікту в роки другої світової війни. К.: Укр. видавн. спілка, 2003. 140 с.
66. Серeda В. Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні та Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Харків, 2003. С.270–276.
67. Смолій В., Степанков В. Історіографічний образ української революції XVII століття. Історія в школах України. № 4. 2010. С. 34-41.
68. Терно С. Історичне мислення: як його розвивати? Історія в школах України. 2007. № 5. С. 8-12.
69. Удод О. Зміст української історичної освіти в сучасній російській історіографії: імперські стереотипи і міфи. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.
70. Форум. Як навчати історії? (Роберт Маєр, Влодзімеж Менджецький, Мар'ян Мудрий, Татьяна Островская, Андрей Тихоміров, Костянтин Баханов) // Україна Модерна. Число 12: Як (не) писати підручники з історії. Київ: Критика, 2012. С. 13-44.
71. Яковенко Н. Образ сусіда в наших підручниках з історії. // Історія та правознавство. Науково-методичний журнал. 2005. N34/36.
72. Яковенко Н. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Упор. та редакція Наталі Яковенко. К., 2008.
73. Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Изд-во "Хроника", 1978. 170 с.

74. Motyka Grzegorz. Od rzezi wołyńskiej do Akcji «Wisła»: Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 522 s.

РЕЗЮМЕ

У дипломній роботі розглядається процес конструювання образу «сусіда» в українських шкільних підручниках з історії, починаючи з моменту здобуття незалежності України у 1991 році до початку повномасштабної війни з Російською Федерацією у 2022 році. Об'єктом дослідження виступають образ кримських татарар, поляків та росіян – трьох етнічних та національних спільнот, з якими Україна має складну історію взаємин. Предметом є механізми та способи репрезентації цих сусідів у навчальних текстах. Метою роботи є виявлення динаміки змін образу сусідніх народів у підручниках до та після Революції гідності. У процесі дослідження проведено контент-аналіз змісту підручників, проаналізовано зміни в історичному наративі, виокремлено характерні маркери репрезентації «іншого». Результати показали, що до 2014 року підручники мали переважно етноцентричний і стереотипізований підхід до висвітлення історії сусідніх народів, що виражалося в поверхневому або викривленому зображенні кримських татар, негативному висвітленні Росії та неоднозначному ставленні до Польщі. Після Революції гідності відбулися суттєві зміни: зросла кількість згадок про кримських татар, з'явилися нові теми та персоналії, змінено тональність і характер опису поляків і поляків, а Росія дедалі чіткіше репрезентується як агресор. Наукова новизна полягає в дослідженні впливу історичної політики на формування образу «сусіда» у шкільних підручниках. Робота може стати підґрунтям для подальших досліджень у сфері гуманітарної освіти, історичної пам'яті та міжетнічних відносин.

Ключові слова : кримські татари, поляки, Польща, росіяни, Росія, підручники, історія України, образ “сусіда”.

SUMMARY

This thesis explores the construction of the “neighbor” image in Ukrainian school history textbooks from the time of Ukraine’s independence in 1991 to the beginning of the full-scale war with the Russian Federation in 2022. The research

focuses on three key ethnic and national communities with complex historical relations with Ukraine: the Crimean Tatars, Poles, and Russians. The subject of the study is the mechanisms and methods of representing these neighbors in educational texts. The main objective is to identify the dynamics of how the image of neighboring peoples has changed in textbooks before and after the Revolution of Dignity. The study includes a content analysis of textbook narratives, examines shifts in historical discourse, and identifies recurring markers of representation. Findings show that prior to 2014, textbooks predominantly employed an ethnocentric and stereotypical approach to depicting neighboring peoples—portraying the Crimean Tatars superficially or negatively, showing Russia with increasing neutrality over time, and presenting Poland in a mixed light. Following the Revolution of Dignity, significant changes occurred: the presence of the Crimean Tatars increased, new topics and historical figures emerged, the tone toward Poland became more balanced, and Russia was increasingly portrayed as an aggressor. The scientific novelty lies in the analysis of how historical policy influences the portrayal of “the neighbor” in school textbooks. This work provides a foundation for future research in the fields of humanities education, historical memory, and interethnic relation.

Keywords: Crimean Tatars, Poles, Poland, Russians, Russia, textbooks, history of Ukraine, image of “neighbor”.